Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
сентябрь
23
воскресенье
№ 218 (14418)
1925 чылда
идепелеттинген
Өртээ 3 кез.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Дээди Советтиң комитеттеринге база пленарлыг хуралдарынга дискуссиялар бистиң ниитилеливисте угаан-сарыылдарның байдалын болгаш чоннуң дүвүрөөзинин боттуу-биле илередип турар деп бодап тур мен. Ол болза политиктиг болгаш социал-экономиктиг боттуг байдалдан, а ол ышкаш рынок деп үүл, олче канчаар кирерил база кижи бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге болгаш ниитизи-биле бүгү чуртка үүү бооп болурун аңгы-аңгы билип турарындан тыптып келир. Ынчангаш мен бо дискуссияны, сеткил хайныккан бүгү деңнелгелерни база өске уткалыг чугааларны хажыызынга арттырып каапкаш, политика талазы-биле билип, көрүп тур мен. Үүү дээр боор — сессия-даа черле онаагай харыысалгалыг-дыр. Макаа бистиң улам-на ховар ажыглап турарывыс сөс — шилилге деп сөзүвүс тааржыр-дыр. Бистиң ниитилеливисти, харын мырыңай ооң кол-ла адырынга дараазында бүгү-ле үүүлдерни — амыдыралдың хевир-тургузуу, бистиң Эвилеливис кандыг болурун база моралывыс кандыг болурун болгаш кижилериң хамаарылгаларының бүгү комплекизи кандыг болурун тодарадыр эң-не кол адырга бистер ниитилеливисти канчаар чаартыр бис? База катап чугаалап каар бодай-дыр мен: эштерниң чугааларын мен аажок кичээнгейлиг дыннадым, кижи бүрүзүн билирин оралдаштым. Дискуссияның чоруп турарының аайы-биле тыптып келген бодалдарымны солчур бодай-дыр мен. Бодап көөрге, үндезин экономиктиг реформа чамдыктарның сеткилинге таарышпас ышкаштыр, олар ону хүлээп албастар-дыр. Боттуг туруп келген үүүлдерни олар база-ла хүлээп албас ышкаштыр, кажан бистин улузувус хөделиишкиннерни, байдалын өскерлирин манап турар амгы бо берге, нарын байдалдарда үүү турганыл, ону хевээр арттырар херек дээрзин бадыткаар дээш арганы, барымдааларны дилээринге безин харын белен бооп турарлар. Чок, бүзүрээр мен — бистер шын угланыышкынны шилип алган бис.

Чамдыктар болза бисте үе хөй, ам-даа чугаалажып, угаап, оралдажып, шенеп, көрүп боор-дур, ооң үүү болур эвес деп бодап турарлар. Ол ындыг үе чок-тур ийин, эштер, херектиң ужуру мында-дыр! Экономикада, чуртта таарымчалыг эвес болуушкуннар болуп тур. Шыңгыы шиитпирлерни, ажыл-херекти, хөделиишкиннерни амыдырал негеп турар. Эш Сухов чедип келгеш: Михаил Сергеевич. Силериң чугааларыңа соонда Силер оода кандыг-бир үүүлдү кылган болзуңарза деп улус негеп турар, ындыг бодал менде тыптып келди деп менээ чедип келгеш, шын чугаалады. Улус ам хамык-ла чүвеге, ооң иштинде рынокка-даа база өске-даа үүүлдерге чөпшээрежир шак ындыг байдалга кижилерни чыгап эккээр дээш кайы-бир кижи шак ындыг программаны ажегээр тургускан бооп турар ышкажыл. Кажан ол чүве чугаалап тургаш, ынчалдыр база катап каташтады. Эш Сухов-биле бис үргүлүү-ле санал-бодалывысты солчур улус бис. Ооң сагыш-бодалы амыдыралдың бодундан, ам кээп парламент дискуссияларының дуржулгазы-биле баяан ажылчын кижиниң көрүп билип чоруурундан үнүп турар болгай. Ол шуптуу ындыг харын. Ынчалза-даа, эштер, шынап-ла, бисте үешак чок, үүе дээрге кижилер ам кандыг байдалда турарын бистер шуптувус көрүп тур ышкажыл бис. Бо айтырыгны черле шиитпирлээр. Ынчаарга бурунгаар шимчевишаан, ону шиитпирлээр херек.

Кайы-даа программаның адрезинге, ынчалза-даа эң ылангыя Президентиниң программазының адрезинге чугаалаан шак ол шүүгүмчүлелдиг саналдарга каттыжып тур мен. Ынчаарга ону маңаа дискуссия эгелээринин мурнунда чугаалаан мен, — бир эвес бистер бистиң чуртувустуң онзагай үүүлдерин үргүлүү-ле медерел билбес болзувусса, багай-ла үүе ол. Олар, эштер, аажок улут, кончуг чугула үүүлдер болдур эвеспе. Оларны анаа-ла оюп эртип хоржок. Бистер болза кандыг контекстиде, кандыг ниитилегге бистер рынокче шилчилге эгелээривисти үргүлчү-ле өөренип көөр ужурлуг бис. Ол дээрге аар чүдүртүнчек экономика-дыр. Шак бо экономиканың байдалдарында структура политиказын анаа-ла боттандырыптып болур бе? Бо бир талазы-дыр.

А бистиң девискээрлеривистиң, республикаларывыстың хөгжүлдезинин аңгы-аңгы деннели — онзагай үүүл-өвеспе? Онзагай үүүлү-дүр. А чыглып келген экономиктиг аргалар? Олар херек кырында туруп турарлар. Кажан кижилер шилчилгени, шак бо чугула эргилдени чугаалажып көрүп тура, шак ол улуг айтырыгларны шилчилге үезинде база ооң соонда канчаар шиитпирлеттинерил деп айтырып турарлар. Ону базаа барымдаалап көөр херек.

Эң сөөлүнде, приватизация. Приватизация деп сөстү чугаалай тыртыпкаш, аңаа дораан-на харыы кылдыр: хуу өнчүлүг кижини, капитализмни тывылдырып тургузуп алыр бодай-дыр силер дээрин дыннаар бис. Мен мынчаар бодаар мен: ниитизи-биле билип көөрге, приватизация — ол дээрге өнчү-хөрөнгө эзэнниң солчуру-дур. Бистиң экономикавыстың байдалдарында ол дээрге өнчү-хөрөнгө эргезин күрүнеден коллективтерге, бүгү чонга, аңгы-аңгы хамаатыларга шилчидип бээривис ол. Ам мен эш Бунич-биле маргыжар бодавайн-дыр мен. Мен харын ооң чугаалааны хөй-ле үүүлдерин үлежип тур мен. Программа амдыызында бо айтырыгны долузу-биле тайылбырлавайн турар. Приватизацияның механизмин, ээлээриниң эргелерин база өнчүү, чижээ, садып алыр бе дээш өске-даа айтырыгларны ынча дээрим ол. Ынчаарга күрүнеңиң бүгү-ниити өнчүзү ам бодунуң ёзулуг ээзин тывар болгаш ол ээге ажылдаар сонуургал, чогумчалыг ажыглаар, орулга алыр деп чылдагаан туруп келир деп бодай-дыр мен. Бистер моңу кылыр ужурлуг-дур бис ийин. Бистиң күрүневис бодунуң төөгүзү база чанчылдары-биле приватизацияны канчап ыяк боттандырарын тодарадып алыры кончуг чугула бооп турар. Ынчангаш ам бистиң сорулгавыс болза, күрүне өнчүзүн узуткан чок кылырында эвес, а кижини хооруп аңгылап каапкан болгаш ооң ажылдаар сонуургалын өжүрген өнчүңү шуут ээ чок арттырарын чок кылыр херек. Ол дээрге база-ла бистиң контекизивис, база-ла бистиң онзагай үүүлүвүс-түр.

Мен мынча дээр ужурлуг мен: Дээди Советтиң ам-даа 30 хуралын эрттирицер, силер ооң шуптузун билип, бижип шыдавас болгаш бүгү-ле айтырыгларга харыылап шыдавас силер. Ниити принциптерге, кандыг-бир ниити концепцияга, ниити туруштарга шимчээшкиниң дуржулгазы аңаа харыылаар апаар. Ооң ынай база бир үүүлдү чугаалаар бодадым. Президентиниң кирирл келгени — эң дээре программа-ла ол, ооң-биле ажылдаары белен деп бодап олурар чадапчок. А чазактың программазы ооң артык идегелдиг чадавас? Ынчалза-даа, мен бодаарымга, бо варианттыларны үнелээриниң ындыг критерийи таарышпас. Ынчангаш ам бодувусту база биске, бо Дээди Советке, бо чазакка, бо эрге-чагыргаларга олар бүүреп, шак бо берге шилилгеге болгаш шиитпирге деткирин кыйгырып турарывыс кижилерни-даа мегелеевин көрээлидер. Шилчилгеда берге-ле болур эвеспе, ол дээрге ажылдың хемчээлинден база чаазындан-на билдингир-дир. Бөгүнде колла чүве — аажок берге шилчилгени аарышкылыг эвес, үүгээр кылыры. Эң ылаңгыя бо чорук кижилериң амыдыралчы эргеажыктарына хамааржыр. Ниитилелдиң эң-не калбак кезектерин бо болуушкунче киирери, олар шуптузу биле турган-ла, бергелерже барзын дээш, оларны эки сеткил-биле киржикчилер кылып алыры эргежок чугула. Өскээр чугаалаарга, баштайгы үе-чада — рынок-тун боду беш-он чылдың дургузуунда бүрүңү-биле хевирлеттинеринче кирер үе херек. Рынок тыптып келир, а ооң хевирлеттинер. Рынокче кирери, бир талазында, туруп кээп болур хажыышкыннардан камгалаар, а өске талазында — шилчилгениң режимин хандырар механизмнер херек. Бир эвес бистер рынокче кириишкинни саададыптар болзувусса, ол болуушкунну бергедеп кылыр апаар бис. Ынчаарга ам болуушкун шимчезин, рынок механизмнери хөделип, калбарзын дээр болза, ооң кирерине үе херек.

Дээди Советке хөй-хөй янзы саналдар үнген, рынокче шилчилге-биле холбашкан эвээш эвес айтырыгларны бүгү талалыг сайгарган, ынчалзажок ажыл ам-даа доозулбаан. Шилчилгелиг үе-чаданың айтырыгларын шиитпирлээриниң бодалдары каттыжып турганың дискуссиялар үезинде шын демдегледи. Ындыг турбуже, чаңгыс-даа төлевилелди түүнел кылдыр хүлээп алыры болдунмас деп, силер саналдап тур силер. Ол база билдингир. Чаңгыс-даа төлевилел аан. Бо үүл — айыыл-халап бе? Чок. Альтернативтиг төлевилелдер тыптып келгени эки деп бодаар мен, хөй медээлер база бар, ол бүгүнүн түүнелинде силериниң аңгы-аңгы саналывар тыптып келген. Президентиниң болгаш чазактың кирген төлевилелдери, а ол ышкаш депутаттарның болгаш комитеттерниң боттуг, чугула ужур-дузалыг бодалдары мындыг саналды үндүрүп эккелген: Президентиниң кирген төлевилелин кол оорга кылдыр алгаш, чаңгыс аай төлевилелди белеткээр. Ону кылып тура, чазак программазында киртинген үүүлдерни элээн долу ажыглаар. Хөй-хөй эштер ынча деп чугаалап турдулар.

Ону чөп деп бодаар мен, ооң аңгыда бистер республикалардан база хөй-хөй медээлер алган бис. Дүүн республикаларның төлээлекчилери Политбюро хуралынга эртенден эгелээш, барык 10 шакка чедир бо айтырыгны чугаалажып келди, бүгү үүүлдер хаара туттунган болгай. Республикаларда кандыг чорудулгалар болуп турарын барымдаалап көөрге аажок боттуг немелделер Дээди Советке келир ышкажыл. Ынчангаш — бо бүгү үүүлдер кедизинде барын чаңгыс аай документиин хүлээп алырына болгаш шилип алырына чедирер.

Ынчалза-даа, эштер, төлевилелди хүлээп алырын манап орбайн, амдан эгелеп шимчээр, хөделир херек, эштер. Депутаттар рынокче шилчилге программазының боттаныышкының бистиң хөй национал дыг күрүневис-биле, ооң келир үези-биле холбаштырып турары чөптүг. Ол дугайын кажан-даа утпас ужурлуг бис, ылаңгыя Эвилел керээзи-биле холбаштырыр турар үеде.

Көөргеттинген чоруктар — ону кылып турган кижилер хомудавазын — ниитизи-биле бистиң хөй национал дыг күрүневистиң бурунгаар базарынга база салыышкынны киирген. Көөргеттинер чорук ам эрткен-дир, амыдырал уламчылап турар. Рынокче шилчилге программазын ажылдап кылып турар үеде база ону чугаалажып турда өске айтырыглар тургустунуп келгенин көрүп тур мен: кижилер боттуг үүүл үүл дээрзин көрүп турар, бо байдалдан уштунуп, бурунгаар шимчеп шыдаарывысты көрүп турар. Ынчалза-даа экономиктиг-даа, политиктиг-даа, кижизиг-даа таладан таарымча чок идеялар октап турарлар базар бар. Молдовадан эштер бо олур, оларның чамдыктары-биле чугаалашкан мен. Политикада хажыдыышкыннар, алдагдалдар бо мөөн, хөгжүлделиг, бот-боттары аразында харылзашкан республиканың бүдүн-бүрүн чоруун үрээриниң айыылын тургускан-дыр.

Совет Эвилелиниң составынга Молдова артар дугайында медеглел кирбээн, кады ажылдажылга дээн ышкаш үүл кирген Декларацияны Молдовага хүлээп алганының салдары-биле божаннаашкын, дүвүрелдиг болгаш сагыш човаашкыниң өзүлдези тыптып келген. Ол үеде Крымга турдум, хөй-хөй телеграммалар алган мен.

Ол дээрге өлүмнүг шилилге деп силернин-даа мурнуларга, чурттуң-даа мурнунга бүзүрелдиг чугаалап тур мен. А бистиң камгалалыысты безин ап көрүңер: бистер чырын черге ядролуг 15 күрүне тургузар бис бе? Ол чорук бүгү-делегей ниитилежилгезин девидептер болгай. Бистиң ниитилеливистиң бүгү талаларын чаартыр талазы-биле шын орукта турар бис. Ынчалза-даа ол чаартылгаларны кылып тура, халапка чедирип болур үүүлдүү кызыгаарын база көөр херек. Ынчангаш мен Эвилел дээш туржуп турар мен деп мун катап чугаалап тур мен. Бот-догуннаан күрүнелернин, аажок сырый харылзаалыг, кады ажылдап турар, боттарының хүлээлгелерин тодаргай аңгылап каап, төвү болгаш республикалары үре-түүнелдиг ажылдап турар Эвилел дээш туржуп турар мен. Ужу-кыдынче шураар болза, харыы тыппас бис.

База бир үүүл. Рынокче шилчилге ниитилелде политиктиг турум чорук-биле, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың органнарының ажылы-биле дорт холбаалыг. Айтырыгны ынчаар тургузарга үндезиниг деп санап келген-даа, санап турар-даа мен. Эргелеп башкарылганың болгаш эрге-чагырганың системазын силгиир дээн идеяны шиитпирлии-биле буруу шавар ужурлуг бис, ол кайыын-даа үнүп кээр болза. Ындыг үүүлдерге мен шуут удур мен. Ынчалза-даа эрге-чагырганы болгаш эргелеп башкарылганың механизминге эргежок чугула өскерилгелерни киирериниң сорулгазын рынокче шилчилге негеп турар. Ол ажылды политиктиг культурага дүүштүр, бүгү айтырыгларны харысалгалыг ёзу-биле көрбүшаан, боттандырар аргалар бисте бар. Соңгаарлатпайн ону ылаптыг бодап көөр бис. Ол бүгү үүүлдерни шиитпирлеп болур. Шиитпирлиг үе-чадада — ам үүүле баштайгы базымнары чоруп турар болгай — бо ажылдың ханылаашкыны, дем каттыштырылгазы чедип алдынарын күзээрдир мен. Ындыг бодалды чон деткиир деп бодаар мен, чон бистиң ниитилелге, ылаңгыя социал-экономиктиг адырга чогумчалыг байдалды тургузарының боттуг бурунгаарлаашкының кылырын манап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы

БАЙДАЛ БЕРГЕ, СОҢГААРЛАДЫР АРГА ЧОК

Чурттуң Дээди Совединиң кежигүннериниң ниити бодалы-биле алырга, сөөлгү үеде оларның ажылдаан он хонуу кажангызындан-даа артык дүшкүүрлүг болган, Комитеттериниң болгаш комиссияларының пленарлыг хуралдарының хүн айтырынга улус ажыл-агыйының соңгаарладып болбас айтырыглары, рынок харылзааларынче киреринин оруктары туруп келген. Дээди Советтиң кежигүннери сентябрь 21-де пленарлыг хуралга катап чыылгаш, келир үеде эде тургустунуушкунга ол хире чүүүла дискуссиялының чамдык түүнелдерин үндүрген.

Бо удаада барык долу кворумга немей, Дээди Советтиң кежигүннери болбайн турар 125 улус депутады сессияның ажылында киржип турарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов дыннаткан. Залга ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Президент чөвүлелиниң, ССРЭ чазааның кежигүннери олурганнар. Президентиниң саналдап киргени программа төлевилелин баш удур чугаалажырын дооскан парламентиниң доктаамал ажылчын органнарының кылып чоруткан ажылының түүнелдерин экономиктиг реформа талазы-биле комитеттиң даргазы В. М. Вологжин дыннаткан. Кирген төлевилелди программаның кол оргазы кылдыр хүлээп алгаш, ону чазак программазының чамдык үүүлдеринбиле немээри чугула деп, комитеттериниң болгаш комиссияларының шиитпирлээнин ол дыннаткан.

Дискуссия калбарып эгелээнде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Н. Рыжков сөс алган. Ажылчын органнарга Президентиниң саналдап киргени болгаш чазактың киргени ийи программаларны чугаалашканы илдеп-дир. Ынчангаш бөгүн кажангызындан-даа артык демниг ажылдаары негеттиниң тырарын ол сагындырган. Ынчангаш Н. И. Рыжков Дээди Советтиң хүлээп алыр деп турары доктаал төлевилелиниг чамдык тодаргай саналларны киирген. Бирээде, комитеттерниң болгаш комиссияларының кирген санал-оналларын барымдаалап, программаны ийи төлевилелдерниң баазазынга удам ынай сайзырадып, ажыллап кылыр херек деп, ол демдеглээн. Ол ышкаш чаңгыс аай программаны моон соңгаар ажылдап кылырын эртемденнерге болгаш төлевилелдерниң авторларына эвес, а Дээди Советтиң комитеттеринге болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниг даргазы болза чугула деп, Н. И. Рыжков чугаалаан.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы 1991 чылда ажылдаарынга улус ажыл-агыйының белен болурунда тургустунуп келген өн берге байдалларга хамаарыштыр Дээди Советтиң шиитпир төлевилелинге үшкү саналды киирген. Дээди Советтиң доктаалынга бо талазы-биле тускай пунктуну киирери эргежок чугула деп, ол чугаалаан. Ооң болалын өзүүр алырга, мурнунда хүлээп алдынган хоойлуларга. Президентиниң нарлыктарынга, а ол ышкаш Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкынарынга чоокку үеларде өскерилгелер киирген херээ чок бооп турар.

Улус ажыл-агыйын чогумчудар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер болгаш башкартынар рынок экономиказынче шилчидге дугайында дискуссия уламчылап турар.

Бо айтырыг талазы-биле санал-онал бээри доосту бээрге. М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

А. ДЗЮБЛО,
Н. ЖЕЛЕЗНОВ,
В. ШИШЛИН.
СЭТА-ның парламент корреспондентилери.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Россияның Дээди Совединиң сессиязының сентябрь 21-де болган хуралынга «РСФСР-ниң девискээриндеп өске черлерге националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге РСФСР-ниң хамаатыларының киржилгезиниң дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Өске черлерде бооп турар националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге республиканың хамаатыларын чорутпас деп үүүлду ук доктаалда киирген болгаш бүгү эвилелдешкен республикалардан корум-чурум тудар тускай кезектерни тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединге саналдап киргген. Ынчаарга ындыг кезектерге ажылдаар кижилерни чүгле эки тура күзелин барымдаалап хүлээп алыр.

Депутаттарның хүлээп алган өске доктаалы «ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының статузунуң дугайында» ССРЭ Президентизиниң үндүрген Чарлыының ийиги үүүлүн РСФСР-ниң девискээринге күш чок болдуруп турар. Президентиниң Чарлыының ол үүүлүнде ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының салбырларында болгаш институттарында бар бооп турар бүгү эт-хөреңги болгаш дериг-херектелдер оларның бүрүн өнчүзү болур деп айыткан. Россияның депутаттары ол үүүлду чок болдурарын Президентиге саналдап киргген.

РСФСР-ниң улус депутадының статузунуң дугайында, РСФСР-ниң чер-чер Советтериниң улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлу төлевилелдерин баштайгы номчулгадан үүүлдүг деп көргеш, оларны чугаалажып көөрү-биле палаталарже чоруткан. Ооңдаа өске хоойлу төлевилелдерин чедир ажылдап кылыо деп шиитпирлээн.

Депутат И. И. Андронов Пакистанга чоруп турганының дугайында дыннаалыг кылгаш, Афганистанга туттурган совет шериглерин чандырын чорудар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин-биле чугаалажыышкын кылып болур бис деп афган моджахедтериниң чоруткан медээзин сессияга дыннаткан. (СЭТА).

ОРУК ОЗАЛ-ОНДАА

МОСКВА, сентябрь 21. (СЭТА). Бо эртен ажылынче чоруп ора, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Горький кудумчузунга орук-транспорт озал-ондаанга таварышкан. Россияның Дээди Совединиң парлалга бөлүүнге СЭТА-ның корреспондентилеринге Б. Н. Ельциниң байдалы чогумчалыг деп дыннаткан. Ол эмчиниң профилактиктиг шинчилгезин эртип турар.

* * *

Б. Н. Ельциниң кадыышыл байдалы «найгамчык» деп, Россияның Дээди Совединиң сессиязынга Дээди Совет Даргазының бирги оралакчызы Р. Хасбулатов дыннаткан. Ооң сөстери-биле алырга, Дээди Советтиң Даргазы парламент хуралынга даарта-ла киржип келирин оралдажып турар. «Ол безин бүгү чүве чогумчалыг дээрзин көргүзүп турарынга чөпшээрежир боор силер» деп, Хасбулатов демдеглээн.

Ынчалза-даа Ельциниң Дээди Советтин хуралынга киржири болдунмас, чүге дээрге эмчи шинчилгезин төнчүзүнге чедир эрттирер херек деп, Хасбулатов чугаалаан. Авария үезинде ол оң талакы дөмээн булчудуп алган. Баштайгы шинчилгеден алгаш көөрге, сөөктер бүдүн болуп турар.

Ельциниң автомобилиниң үскүлешкени машинага чораан кижилер база когараваан.

ПАРТИЯ ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның Чөөн-Хемчик районнуң отчёт-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен. Аңаа «РСФСР-ниң Компартиязының Чөөн-Хемчик райкомунуң отчёду болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездиниң болгаш РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездиниң шиитпирлериниге дүүштүр районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында» илеткелди партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Монгуш кылган.

Ук илеткел талазы-биле санал-опад солчуушкунунга 17 кижи киришкен.

Конференцияга РСФСР-ниң Компартиязының Чөөн-Хемчик райкомунуң чаа составын, районнуң партия организациязының контроль комиссиязын, РСФСР-ниң КП-ниң республика конференциязынче делегаттарны соңгаан.

Конференцияның ажылынга СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин киришкен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ИНФОРМАС-ПРОПАГАНДИСЧИ ТӨП АЖЫТТЫНГАН

ЭРЗИН. Политиктиг чыдыышкын кабинединиң орнунга информас-пропагандисчи төптү районда ажыткан. Ооң байырлыг ажыдыышкынынга хоочун болгаш аныяк пропагандистер киришкен.

Төптүң кааскалгазын чурукчулар Орлан Маяа, Шой Чурук эки шынарлыг кылган. Чон ортузунга суртаал чорударынга төптү таарымчалыг кылдыр дерээн. Санфактылаога даныың турган кылган булуннардан, альбомнардан келген кижи бүрүзү хөй үүүлдерни билип ап болур. Ылаңгыя пропагандистерге ол дыка дузалыг.

Районнуң социал болгаш экономиктиг паспорттарын дерин кылган. Агроулетүрге хамаарышкан үүүлдерни база дерээн. Корум-чурум байдалын аңгы көргүскен. Политиктиг, хөй-ниити, кооператив организацияларының дугайында тайылбырларны, сүмелерни ооң номчуп ап болур. Чер-чурттуң алдарлыг кижилерин, мурнакчы дуржулганы, ооңнуң хамыырылгалыңга хамаарышкан айтырыгларны база чырыткан.

Кижизидилге ажылынга бо төп улуг ужур-дузалыг болуру чугаажок. Чоннуң санал-оналын билип алырынга, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны тодарадырынга, анализтээринге пропагандистерниң, партия ажыллакчыларының деминг ажылы борта илереттинер. Төптү РСФСР-ниң Компартиязының Эрзин райкомунуң идеология киллизинин эгелээшкин биле тургускан.

(Бистиң корр.).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН БОЛГАШ ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮН ДОЛУ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эрткен сессиязынга хүлээп алган планныг хемчеглер дугайында шиитпириниң күүселдези аажок багай чоруп турар деп, бодунуң чугаазын партия Эрзин райкомунуң бирги секретары депутат К. А. Мон эгелээн. Эки талаларже шимчээшкин барык чок. Ажыл-агыйы удуртукчулары байгалдың бергезинге сылдаглап алгаш, боттарының хүлээлгелерин күүсетпейн турар. Оруктарда кем-херек үүлгедиишкиннерин барымдаа болдургаш, автотранспорт бүдүрүлгелери мурнуу районнарже чүүк соорттүлгезин үзүктелдирип турар.

Ооң аңгыда, Рудзинский, Шубник, Ванжа дээн чижектиг харыысалгалыг ажылдакчылар коллективтерде интернационалчы кижизидилгени канчаар чорудуп, төп солуннарга тыва чоннуң дугайында хирлиг, дорамчылалдыг материалдар бижээн авторларга хамаарыштыр канчаар бодап турарының дугайында үүүлдерин республика солуннарына чырыдып, радио болгаш телевидение дамчыдылгаларына киржип, чугаалаары чугула.

Ооң аңгыда, чер-черлерге, иштики херектер киллдистеринге үүгле мал оорлаар чорук-биле демисел чорудар болуктерни организастап тургузары чугула дээрзин депутат айыткан.

Эзт өртээ кончуг дүрген аартап олурар, ону оорлар база билир болгаш аңаа олурбазы билдингир. Ийе, имдемдектээшкинни бис чорудар бис, ынчалза-даа бистиң юристеривис мал оорлаар чорукка удур дарый хемчеглерни ап, ол талазы-биле хоойлуда көрдүнген үүүлдерни ооң-даа шыңгыырадып ужуруг деп, депутат П. С. Кара-Сал чугаалаан.

Ажыл-агыйга чайгы үеде эртип турар куда-дойлар кончуг улуг шаптыкты чедирип турар. Кайда куда-дыр, ында массалыг арагалаашкын, кем-херек үүлгедиишкини, адаанажылга болур. Ооң аңгыда, хөй-хөй кижилер ажылче үнмейн баар, ынчангаш кудаларны хамык ажылдар, кышка белеткелдер төнгенде — октябрь айдан эгелезе чугула деп, депутат чугаалаан.

Депутат Д.-С. Б. Яндак: Бистиң «Нарын» совхозка хамаарыштыр алыр болза, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң байдалы аажок дүвүренчиг. Партком шак ындыг ажылдардан адырылган бис дээн хөөнүүг, профком бот-башкарылгалыг, хамаарышпас орган апарган бис деп мактаныксаар, совхоз дирекциязы чай чогунга, ажыл-агыйга чардыкканынга сылдаглаар. Шуптузу бо чугула ажылга киришпейн турар. Хамык ажыл көдээ Советтиң кырынче үүдүрлү берген. А өске хөй-ниити организацияларының деткимчези чокта, шак ол улуг ажылды көдээ Совет чаасканаан ууп шыдавас.

Ынчангаш көдээ Советтерге кадрлар политиказын холга бүрүү-биле алыр эр-

(Төнчүзү 2 ги арында).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

(Эҥези 1-ги арында.).

гели тыпсыры эргежок чугула деп, ол бодунуң чугаазын дооскан.

Санал берген эштериниң соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** кем-херек үүлгедишкиннерин доктаадырының талазы-биле кандыг хемчеглерни ап болурунуң дугайында доктаал төлевилелин ночаан. Ол талазы-биле доктаалды депутаттар хүлээп алган.

Хоойлужудулга, хоойлудүрүм болгаш корум-чурум талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы турган В. В. Рогилону өскээр чорутканы-биле хостааш, ооң орнунга **Н. А. Ондарны** бадылаан.

Национал политика болгаш националдар аразының харылаазының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы **К. А. Бичелдейни,** РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединге доктаамал ажылдаарын барымдаалааш, ук комиссияның даргазындан хостаан.

Ол ышкаш доктаамал комиссияларның даргалары Кызыл хоорайга доктаамал ажылдаарын барымдаалааш, оларны чурттаар оран-сава-биле хандырарын Министрлер Чөвүлелинге дааскан доктаалды депутаттар хүлээп алган.

Депутат В. Д. Тавберидзе:

— Чаңсар үезинде бистин, үлетпүр, архитектура, тудут, транспорт талазы-биле комиссиявыс хуралдааш, ук комиссияның даргазы **В. А. Жогольдуң** билдириишкинин сайгардывыс. Ынчангаш ону ук комиссияның даргазындан хостааш, ооң орнунга депутат А. Н. Шулеповту сүмеледивис. Протокол бар. Билдириишкинин коштувус.

Ынчангаш чугаалажып, сүмележин көргениниң түнелинде **А. Н. Шулеповту** ол комиссияның даргазынга Дээди Совет соңгаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат Ш. Д. Ооржак чазактың составын четчеләри-биле кандидатураларны киирген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң ажылдакчызы З. Ш. Ондар, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол; республиканың кадык камгалал министриниң албан-хүлээлгезинге улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң даргазы К. Т. Куулар, кадык камгалал министриниң бирги оралакчызы О. Х. Ондар, Иркутск хоорайга хирург Б. М. Чуглур; садыг министриниң албан-дужаалынга Каа-Хем райпонуң баштаар черииниң даргазы Г. П. Попов, садыг министриниң хүлээлгезин күүседип турар П. Н. Ходырев, Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Улуг-Хем район Совединиң даргазы **Д. Х. Ооржак,** Кызылдың куш фабриказының директорунуң оралакчызы **Ю. К. Аракчаа;** Тыва АССР-ниң куш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга ук комитеттиң даргазының оралакчызы **С. Ы. Ооржак,** БАЛКЭ Тыва обкомунуң секретары **В. Б. Яндай-оол** оларны бадыладыры-биле сессияга киирген. Кандидатуралар талазы-биле кыска характеристикаларны берген. Депутаттар-биле оларны таныштырган.

Тыва АССР-ниң садыг министриниң хүлээлгезин күүседип турар **П. Н. Ходырев** бодунуң кандидатуразын уштун алган. Өскелер кандидатуралар боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. Депутаттарның айтырыгларынга харыылааннар.

Ол кандидатураларны доктаамал комиссияларга көргеи болгаш, комиссиялар оларның аттарын чажыт бадылаашкының даңзызынче киирерин сүмелээн.

Чамдык депутаттар кандидатуралар дугайында чылыг сөстерни чугаалап, ол дээш бадылаашкынны бээрин дилеп турганнар.

Саналга комиссиязы (даргазы депутат Э. Х. Ооржак) бодунуң ажылынче дорт кирген. Комиссия бюллетеньнерни депутаттарга үлеп берген. Бадылаашкын доозулган соонда ооң түнелин үндүрген.

Чажыт бадылаашкының түнелинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга **З. Ш. Ондар** дээш 24, удур 86, **В. В. Оскал-оол** дээш 38, удур 72; кадык камгалал министринге **К. Т. Куулар** дээш 13, удур 97, **О. К. Ондар** дээш 9, удур 101, **Б. М. Чуглур** дээш 87, удур 23; садыг министринге **Г. П. Попов** дээш 50, удур 60; Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **Ю. К. Аракчаа** дээш 27, удур 83, **Д. Х. Ооржак** дээш 65, удур 45; Тыва АССР-ниң куш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **С. Ы. Ооржак** дээш 83, удур 27, **В. Б. Яндай-оол** дээш 16, удур 94 депутат бадылаан.

Чажыт бадылаашкының түнелинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга болгаш садыг министринге кым-даа эртпейн барган. Кадык камгалал министри **Б. М. Чуглур** болган. Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **Д. Х. Ооржак,** куш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **С. Ы. Ооржак** бадылаткан.

Бадылаткан министрге болгаш даргаларга депутаттар байыр чедирген. Ооң-биле сессияның ийги ажыл хүнү доозулган.

Сессия ажылын сентябрь 21-де уламчылаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** эртенги хуралды ажыкташ, хүн айтырының чугаалажыр киреринин бетинде, депутаттар-биле сумележир айтырыг тургустунуп келгенин дыңнаткан. Красноярск хоорайда өөренип турар бистиң чаңгыс чер-чуртугларывыс бөлүк студентилер сессияның президиумунга дилег киргенин ол дыңнаткаш, сөзүглелин номчаан. Тывадан көжүп чоруткан чамдык кижилерниң нүгүл-ховундан Красноярскиден тываларны үндүрер деп турар дээрзин студентилер бижээн. Хөй-нинти черлеринге, автобус доктаар черлерге, автотранспортка «кайыын келген силер, кым силер, мында чүге келдиңер?» дээн чижектиг айтырыгларны тыварлар аңаа дыңнаар болуп берген. Чамдык башкыларның талазындан безин хамаарылганын арай өскерли бергенин студентилер эскерип турар. Ынчангаш Красноярск хоорайга кээп, байлалды өөренип көрүп, телевидение дамчыштыр чүве чугаалаарын, ылангыя «Красноярский рабочий» солунга үүл бижиирин студентилер улус депутаттарындан дилээн бооп турар.

Ол дилегни сессияга депутаттар кичээнгейлиг чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан тургустунган бөлүктү ынаар чорударын шиитпирлээн. Ооң составында тыва база орус дылдыг депутаттар холуштур кирген. Ол парламент бөлүү-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников база чоруур. Бөлүктү улус депутаты Н. А. Ондар удуртур.

Ол айтырыгны улус депутаттары ындыг янзылыг шиитпирлээн. Ооң соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, байдалды тайылбырлааш, садыг министрин томуйлаар айтырыгны дараазында сессияже чылдырар апарганын дыңнаткан.

Депутаттар ооң соонда сессияның хүн айтырының чугаалажырын уламчылаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчыларының албан-дужаалынга база Дээди судтүң кежигүннериниң кандидатураларын чугаалажырын эгелээн.

Өске ажылче шилчээнни-биле Л. П. Рожкованы Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы албан-дужаалдан хостаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчылары кылдыр кандидатуралары кирип турар З. Н. Валишин биле В. А. Северновский оларның программаларын депутаттар дыңнаан. Айтырыглар эвээш эвес болган. Бадылаашкын түнелинде **З. Н. Валишин, В. А. Северновский** Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчыларынга Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников база чоруур. Бөлүктү улус депутаты Н. А. Ондар удуртур.

Ол айтырыгны улус депутаттары ындыг янзылыг шиитпирлээн. Ооң соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, байдалды тайылбырлааш, садыг министрин томуйлаар айтырыгны дараазында сессияже чылдырар апарганын дыңнаткан.

Депутаттар ооң соонда сессияның хүн айтырының чугаалажырын уламчылаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчыларының албан-дужаалынга база Дээди судтүң кежигүнериниң кандидатураларын чугаалажырын эгелээн.

Өске ажылче шилчээнни-биле Л. П. Рожкованы Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы албан-дужаалдан хостаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчылары кылдыр кандидатуралары кирип турар З. Н. Валишин биле В. А. Северновский оларның программаларын депутаттар дыңнаан. Айтырыглар эвээш эвес болган. Бадылаашкын түнелинде **З. Н. Валишин, В. А. Северновский** Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчыларынга Сессияның хүн айтырыында кирген дараазында айтырыгны чугаалажыр мурнунда, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунин** депутаттарның негелделеринге харылаан.

Депутаттар ооң соонда республиканың улусчу контроль органнарын дүжүрер, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң бир улус төлээзин дедир кыйгыртыр, күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссия тургузар. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының составынга өскерилгелер киирер айтырыгларны чугаалашкаш, Дээди Советтиң доктаалдарын бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги болгаш эҥлчег ок ийги сессиязынга депутаттарның тургусканы негелделериниң күүседезинге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **А. А. Мельников** дыңнадыг кылган. Республика прокурору **С. С. Зотовка** хуралдың даргазы сөс берген. Ол сессияга депутаттарның салганы айтырыгларга харылаан. Прокурорнуң чугаалаан үүлдериниң дараазында медээни балкондан өскезиниче дамчып дезип чоруй баарын кызыткаш, боду чайлып баткан деп үүл амдыызында билдинип турар. Номчукчулар мону төнчү түннел деп көрбес ужурлуг. Истелге амдаа чорул турар. Прокурор өске-даа айтырыгларга доктааган.

Республиканың юстиция министриниң оралакчызы **А. А. Абрамова** база улус депутаттарының айтырыгларынга харылаан.

Тывага хамаарыштыр О. Липчинскаяның «Ам-даа билдинмес дайын» деп эгелиг үүлү дээш улус судунга негелде киирерин Ч.-Д. Б. Ондар Дээди Советтиң мурнуңдан республиканың Министрлер Чөвүлелинге дааскан.

Сессияның эртенги хуралы чапсарлаар мурнунда, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы **В. С. Кажин-оол** сөс ап, Тыва АССР-де улусчу эрге-чагырганың механизминиң дугайын чугаалаан.

Сессияның ажылының үш дугаар хүнүнүң эртенги хуралы ооң-биле ажылын дооскан.

Сентябрь 21-де дүүш сөөлүнде сессия бодунуң ажылын уламчылаан.

Депутат **И. В. Егоров** сөс алган:

— Менээ бир депутат тайылбырлай аарак айтырыг салды. «Бо чылын шеригже келдирткен оолдарны чеде берген кезектериниде орус национлыг оолдар бастып турар-дыр. Тыва оолдарны эттеп-соп турар апарган. Ынчангаш бистиң Тожудан барган бир оол дедир ол кезектен дезип чедип келген-дир. «Бо талазы-биле дузадан көргүзүп көөр силер бе?» диди. Ол айтырыгны шиитпирлээрде үүнү кылып болуруп? Ынаар бир депутат кижини чоруткаш, чугааны кылыры күзенчиг. Бир эвес ол оол турган кезээнге четпес чүве болза, шериг хүлээлгезинден дескен дээр. Бир ай эрте берген соонда, кеземче херээн оттурар болгай. Ол таварылгада үүнүдаа кылып шыдавас бис. Ынчангаш ол оолду дедир чорутканы дээре. Ол депутаттың айтырыыны мээн харыым ындыг.

С. С. Санчай:

— Бо чайын бир солдат оолду Байконурга чедирер ужурга таварыштым. Ол оол үш хүн иштинде кылаштап келген кижи болду. Бир черге тургаш, өөрүн аппарган боорга, кылаштап чорупкан. Ындыг таварылгалар хөй. Мен бодаарымга, ынаар юрист кижи чоруткаңы дээре. Депутат биле юрист болза улам эки. Депутат чааскаан баргаш, үүнү кылыр боор. Хоойлу-дүрүм билир эвес. Ынчангаш юристи албан чорудар.

В. С. Кажин-оол:

— Күрүне болгаш хөй-нинти организацияларының албан-дужаалынга дакпырлап болбас дугайында төлевилелди хүлээп алыр талазы-биле саналды көөрүп уламчылаар-дыр.

Б. С. Нурсат:

— Эрге-чагырга дугайында Хоойлуну РСФСР-ниң улус депутаттарының ийи дугаар съездизинге чугаалажып турду. Чугаалашкаш безин аңаа хүлээп албаан болгай. Ол талазы-биле бичии маңаза чүл?

К. А. Бичелдей:

— Маңаалынар, көөрдүр, тодарадыр-дыр деп турган херээ үү боор. Россияны маңаан херээ чок. Бис боттарывыс шиитпирлеп алыр айтырыывыс-тыр. Чүге Россиядан бир базым бурунгаарлап болбас бис. Бо талазы-биле боданза эки.

Б. К. Шомбун:

— Доктаал төлевилелиниң ийи дугаар үүлүн көрээлиңер. Дакпырлап ажылдаар үүлүг болдурбас дээндир. Ол черле шын. Бир эвес Совет даргазы партия комитединиң секретары кижи болган болза, ону черле сайгарар апаар. Бир болза, чөвүлелди даргалазын, бир болза, секретарлап орзун. Дакпырлаар чорукту болдурбас.

Ч. Б. Монгуш:

— Мен база деткип турмен. Россияның хүлээп алган бүгү шиитпирлерин күүсетпейн турарывыс шын эвес. Мен безин күүскомга алды-чеди чыл ажылдап келдим. Дакпырлап ажылдаарга берге болгай. Ам болза шуут хостаар херек. Ол улустун акша-шалының билбес мен. Кайыын-даа болза, тып алыр херек.

А. С. Дембирел:

— Мен болзумза бир дугаар секретарьдан ойталааш, Совет даргалап болур-дур мен. Бир эвес Совет даргазын дүжүрүп каар болза, ажыл чок артар мен бе? Ону база өөренип көөр.

В. Х. Сүге-Маадыр:

— Ийи ажылга ажылдавас дээр болза, катап соңгулда чорудар бис бе? Бо айтырыг шыңгыы-дыр. Ону черле тодарадып көөр херек.

Бо доктаал төлевилелиниң дугайында дыка хөй депутаттар боттарының саналын киирген. Немээр үүлдерни немээн. Казыыр үүлдерни казааш, кол өзээн бадылаттыргаш, дараазында сессияга чугаалажыры-биле киирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизиниң төлевилелинге негелделерни болгаш өскелиишкиннерни киргениниң дугайында ук комиссияның даргазы депутат **В. Д. Хемчеоол** таныштырган. Ооң соонда Регламентини хүлээп алган.

Төп солуннарга болгаш журналдарга националдар аразының хамаарылгазынга хамаарыштыр Тыва дугайында хөй үүлдерни бижээнин барымдаалааш, «Известия» солунга парлаарыбиле массалыг информация чепсектериниге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыын болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Медеглелин хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга профоблчөвүлелдің секретары Ч. С. Монгушту бадылаары-биле киирген. Депутаттар ол кандидатураны баштай комиссияларга көргеш, дараазында сессияга көөрү-биле соңгаарлаткан.

Депутаттарның негелделеринге болгаш айтырыгларынга **В. Б. Кара-Сал, А. В. Рудзинский, С. С. Зотов, А. А. Абрамова** харылаарны берген.

Дээди Советтиң бодунуң парлалга органын тургузар дугайында айтырыгны **В. С. Салчак** тургускан. Ол дугайында дараазында чугаалажыры-биле соңгаарлаткан.

Депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** сессияның эрткенинин дугайында түүнеп чугаалаан. Ооң-биле сессия бодунуң ажылын дооскан.

Допчу отчётту журналистер Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ болгаш Вера КУУЛАР кылган.

ЧУРУКТА: сессияның хуралдаар залында. О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

Эртен, кежээ ширинни шюру апарган. Мурнувуста узун болгаш кадыг-дошкун, харлыг, соок кыш бар. Бис ону чаңгыс эвес удаа чурттап эртип, таварышкан бис. Ийе, ынчалза-даа кыш көрбээн эвес деп, чаңгыс-даа чылда ынча дээр эргевис чок. Шак ындыг бодал-биле кышка киргеш, чеже-даа катап торгаткан бис, ооң уламындан эн ылаңгыя мал ажылындан каражавыс улуг. Чыл санында-ла 80—100 муң малдан каражадап турар бис. Бо дээрге колдуунда-ла кыштаглаашкынның багай болганының ужуу дизе кандыг-даа хөөредиг болбас боор.

Бистиң республика мал ажылдыг, ынчангаш ооң экономиказында мал ажылының денгизүүрү улуг. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелинин сан-медээзин өзүгаар алырга, келир кыжын 960 муң шээр. 110,2 муң мыйыстыг бода малды, 24 муң хаванны, 29,6 муң чылгыны, 7,7 муң ивини, база 1,4 муң тевени онча-менди ажырар ужурлуг бис. Бо сан-чурагайлардан алырга, кыштагладыр малывыс хөй. Оларга чеже кажаа-хораа, чем, кижи болгаш транспорт база өске-даа үүлдер херегил? Канчаардаа аажок хөй. Үүгле мал чемин алырга, бир баш малга 18,9 центнер мал единицазы херек. А 1 чем единицазы дээрге 1 килограмм сула-дыр, ону аңаа деңзээн.

Ийе, кыштаглаашкынга малды белеткээрде хамыктың мурнунда аңаа сиген, силос болгаш өске-даа чем дутайын чугаалаар апаар бис. Үүгле дизе бөдүүн, дыныш-даа болза, ынча хөй малды кыштадыптар кажаахораа амдыызында четчир, бар. База-ла Агроүлетпүрнүң медээзи-биле алырга, бисте шээр малга кыштагларда 2401 кажаа бар, а боданы—518. Малчыннарның кыштагларда чурттаар бажыңнары 3592, а чунар-бажыннар 917, кызыл-булуңнар 292. Сентябрь 1-де медээ өзүгаар алырга, шээр малдың кажааларының чартык кезиниде бичии-ле хөйүн белеткеп алган турган.

Кажаа-хораа, тудуглар талазы-биле ындыг-дыр. Ооң аңгыда кышкы үеде мал чеми белеткээр 137 цех болгаш кухня, база мал суггарар 475 кудук, малга суг соөртүр 228 түскай автомашиналар бар. Оларны ыяапла белеткээр апаар.

Мен бо сан-чурагайларны киирип турар чылдагааным, бир талазында, мал ажылын соңуургап чоруур улуска херек, ийинде, кылза чогуур ажылдың хемчээли кайы хирел дээрзин көргүзерим ол.

Че, харын кыштагларга барып хонупкаштың-даа кылыр ажылдар турар-ла. Амыдыралда таваржып турар фактыны канчаар боор. Бисте кыштаглаашкының эргези — октябрь 1 деп санап турар. А үргүлчүлээри чеди ай. Ынчангаш кыштаглаашкынны эн-не харыысалгалыг үе дээривис таварылга эвес. Кадарган малын кыштан онча-менди ажырып шыдаар өг-бүле, кижи өзүлүг-ла малчын боор шыдаар. Ынчанмайн канчаар, кыш дээрге—шылгалда. Чылдың өске үелери чылыг, оът-сигениг болгаш канчап-даа ажырбас болгай.

Кыштаглаашкынга белеткел... Ол дээрге хамыктың мурнунда мал чеми-дир. Ынчалза-даа мал чеминиң чедишпези бисте шуут-ла хоочу аарыг апарган. Ол үүл? Черле алыс чогу ол бе, оътсиген, тараан культураларывыс үнместээни ол бе?

— Чалгаа кижиниң сылдаа хөй дээр бис. Шынаанла, агартынар болза чылдагааннар-ла бар. Хамыктың мурнунда агаар-бойдусче чаяр бис. Мында база үүлдезиниг-ле харын. Бо чылды алыр болза, үүгле тараанывыс мал чемин 44 муң гектарны үндүр бижээн бис, а актылаан тараавыс 77 муң гектар. Мал чеминиң шолу ындыг-ла-дыр харын, а тараанының канчаарыл? Ынча шөлде дүжүттү мал чеми кылдыр белеткеп ап болурунуң аргазы база бар. Кыжын тудум-даа сигек херек.

Амгы үеде тургустунган байдалдан уштунарының бир эптиг аргазы сагынгыр болуру. Чыткан тева аксынга кадмыл кирбес. «Тинлелге» совхозтуң девискээри—ховулар. Ында кыжын, чайын-даа мал одары чаңгыс аай. Мынчап кээрде байдал, эн ылаңгыя бо чылын дыка бергедээн. Ам канчаарыл, куу ховуларже айтып алгаш, олурар бе? Чок. Аргазын бодаар-ла болгай. Шынап-ла, совхозтуң дирекциязы мал чемин кайыын, чежеин белеткеп алырыл деп үүлдү баш удур-ла санап, сураглап, дутуржуп көргеи. Ак-Чырааже бир бөлүктү сигеннедип чоруткан. Ол хемчегден дөмей-ле сигенни четчир кылдыр белеткеп хоржок, ынчангаш Улуг-Хем районнуң Ак-Тал девискээринче база бир бөлүктү салган. А одар-белчиир талазы-биле үүл дээрге, Тес-Хем районнуң ында ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле дугуржуп турган, оода 4-5 коданны кыштагладырының аргазын бодап, артык кыштагларны малчыннарың боттарын эдертин алган, барып көргүлээн. Ажырбас-тыр деп көргеш, ол кыштагларны белеткээри-биле бир звеонуу чоруткан. База бир эки үүл: эрткен чылдан бээр бо совхозтуң дирекциязы кожазы «Кара-Хаантан» чайлаглар «ачылап» алыр апарган. База эки арга. Сурагланыр, тыптынар болза, бир-ле арга турар деп үүе бо-дур.

Бо чылын республика 203872 тонна сигенни, 114887 тонна сенажты, 7750 тонна витаминниг сиген далганы, 301466 тонна силосту белеткеп салыр планныг. Сентябрь 14-те медээ: сиген—63105 тонна азы план 31-ле хуу, эрткен чылын 48 хуу турган. Сенаж—60673 тонна — 53 хуу, сиген далганы 28-ле хуу—2178 тонна, силосту 114313 тоннаны салып, планны 38 хуу чедирген бис. Мал чеми белеткээриниң үези эрткен. Күштү четче эвилеп шыдаваан, ажылды организаставаан-дыр бис ийин. Чаъс чаап турганы шын. Ынчалза-даа сенажтан, витаминниг сиген далганындан кылза!

Арга чок деп үүе ховар болур болгай. Сиген талазыбиле дээре-ле дээн районнар Бай-Тайга биле Мөнгүн-Тайга — баштайгызында 45, ийи дугаарында 47 хуу четкен. А Тожу биле Кызыл районнар 13, 17 хуу күүседеткен.

Өл-шык, чаъс дивейн, сенажты салып алыр арга турган болдур эвеспе. Эрзинчилер 1753 тонна планын 7490 тонна чедирген. Азы 427 хуу! Бии-Хем биле Тес-Хем база бо талазыбиле планнарын кайызы-даа 150 хуу ажырган. Витаминниг сиген далганын Чөөн-хемчикчилер 67 хуу чедирип, республикада биоги черде чоруп турар. Каа-Хемде 43 хуу. Силос салыр талазы-биле Бии-Хем — бирги черде, 65 хуу. А эне куду көргүзүг Чөөн-Хемчиктии — 7-ле хуу.

Тес-Хемде «Таңды сыны» совхоз (директору С. Мөнге) сиген белеткээр талазы-биле планныг даалгазын республикада бир дугаарында күүседеткен. Эки кылган ажыл—элеп читпес алдар дижир бис. Харыысалганы билип ажылдаарга ындыг-дыр. Роберт Чоодунуң звенозу 10 кижи составтыг. Кижи бүрүзүнге 100-100 тоннаны белеткээн. Ынчангаш планын дыка ажыр күүседеткен. А тус-тус малчыннардан «Алдан-Маадырның» хойжузу Хаймыкай Арган-оолович Ооржак өг-бүлезинин күжүбиле 80 тонна сигенни — медени белеткеп алган. Тус-тус малчыннардан ынча хөй сиген белеткээн дээр дугайында ооң дээре медээ биске келбээн. Ынча сигенни коданынга малынга белеткеп алырга, кижи артында чоргаар болгай-ла. Аргаларны ажыглаарга ындыг-дыр.

Суггаттыг болгаш хөй чылдыг сиген тараан шөлден үүгле чаңгыс катап сиген кезип ап турар ажылагыйлар бар. Шуут-ла кижи кайгаар үүе! Ажыл чокта амыдырал түрбас деп чүвени канчан билбес улус бис аан? Черниң кежин четтирер дизе, орта ажылдаар, ону ажаап, хайгаараар ужурлуг. Хаймыкай Ооржак тускай шөлдүг, ону хынамчалыг суггарар кижи-дир. Хөй чылдыг сигениң үрезинин чаштырып алган. Меденің дазылы ханы, ынчангаш беленде сут-суггат дивес. Чаңгыс удаа тарып кааш, 5-6-даа чылда тарывас, үүгле хайгаараан, ону кезип ап турар, ындыг болганда чарыгдал даза эвээш үнер. Шак мындыг ажылчы болур ужурлуг бис. Бо чылдың сентябрь 15-тен эгелээш, эштти садып алырының өртээ улгаткан. Бот-орулга-чарылга үезинде ол дээрге дыка улут деткимче-дир. Бода малдың эн семис дээн эдининиң бир килограммынын өртээ мурнунда турганындан 2 руб. 34 копеек кевдээн. Аажок эки-дир. Ол дээрге малчын кижиниң кадыг-берге, харыысалгалыг ажылын чазак ам үнелей бергенинин бир бадыткалы деп санаар херек. Ол дээрге улус хуузунда малын өстүрзүн дээш идиг берип турарының бадыткалы-дыр...

Кыштаглаашкынга белетчел — хөй талалыг ажыл. Ол болза бүдүн чыл дургузунда ажылдаар. Шынаашынап харын, ынча дээрге кандыг-даа хөөредиг эвестир. Малга чылыг кажаа, суг-суггат, эм, чем херек. А малчынга чурттаар бажын, электри, чырык, чунар-бажын, кызыл-булуң, бараан, эм, чем херек. Малды бо үеде өзүлүг-ла дүнхүн чокка кадарар ужурлуг. Дыка-ла таарымчалыг үе: оът-сиген элбек, ымыраасээн чок, серии. Күскү одарны билдилиг ажыглаары — кыштаглаашкынга белетчелдің эн чугула кезээ.

Седен ХЕРТЕК.

ЭКСКАВАТОРЖУ

Геннадий Ремарчук

ЧУРУКТА: «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынның механизация эргелелиниң экскаторжузу Г. М. Ремарчук-тур. Ол сес чыл дургузунда «ЭО-652» маркалыг экскаторну башкарып турар. Геннадий Михайловичнин кады ажылдап турар эштери экскаторжу Юрий Желноватов, бульдозерист Петр Зонов үнелээр болгаш аңаа берге ажылды дагзыр. Олар бо хүннерде «Сукпак» совхозтуң девискээринде арыглал системазының тудуунда ажылдап турарлар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧОВАНЧЫЫҢНЫ

Сөзү: **Кызыл-оол САНЧЫНЫЫ.**
Аялгазы: **Александр ОНДАРНЫЫ.**

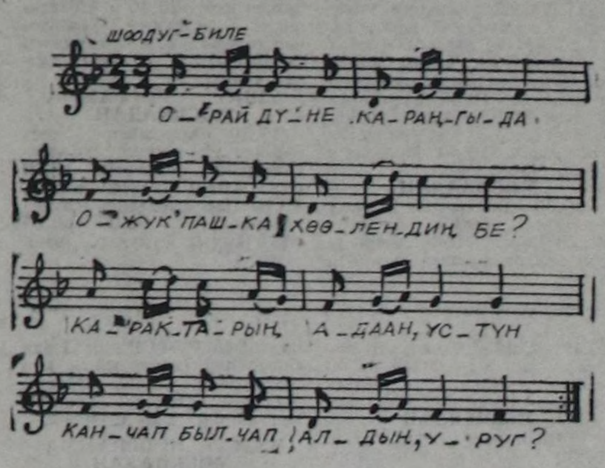

Орай дүне караңгыда
Ожук-пашка хөөлендиң бе?
Карактарың адаан, үстүн
Канчап былчап алдың,
уруг?
Эрнинериң кызыл-мыңгы
Эмчиңеткен чиктиин але?
Арның ак тос, боржагар куу
Аарый берген кижи сен бе?
Салааларың дыргактары,
Саасканныы дег, кускунуу
дег.
Кажан-чежен кеспээн үве,
Хачың чок бе, чайың чок бе?

Бажың дүгү бөпүк оваа,
Бараан хараар кожагар-ла.
Бодуң сының оон-даа чавыс,
Болбаан дүрзү ышкажыл
моң?
Дылың база шала долгай,
Тывазывас кандаай үвел?
«Кизил», «инаам» —
дигилээрин
Кижи билбес кандаай
үвел?
Базымчалап сөглеведим.
Бакка киирил каргавадым.
Хевириинн чазаарында
Хемчээн, чижээн эрттирбейн
чор.
Чараштардан чараш боор
дээш,
Чандыр барган эвес сен бе?
Хөлүн эрттир ындыг чорук
Хөйге көскү, човап көр
моң.

ДУЗА БОЛБААН

Арендатор керээ чаргаш,
Арган малче сагыш салбаан.
Адыя-сывын алдаржыдып,
Аксы-биле ажыл кылган.
Чудап кыштаан хойларында
Шургуп кирген
саргылары —
Эзт-ханны сорза-сорза,
Эргек хире өзе берген.
Хүннер эрткен, маңгыстар-
даа
Хүрең өңден агаргылап,
Ажы-төлүн азыраарга,
Аажок-ла өскен боол-тур.
Хураган дүгү түцней
бээрге,
Куду көрген,— малчын
мункак.
Каражадап, өреленгеш,
Халактаарга, дуза болбаан.

Биче-оол **МОНГУЛ-ООЛ.**

АА СҮДҮН ЭМЗИРБИШААН...

Ырым хөөнү арай кирбээн,
Ынакшылды
чалгыннанмаан
Чашкы шаамның
шулүктерин
Сагыжымдан балаваан
мен.
Ында мындыг одуруглар
Ырга харын дөмейлежир.
«Аа сүдүн ээп өстүм,
Авам сеңээ ынак-тыр мен».
Оңу бодап орарымга,
Октаргайда сылдыс безин
Кырый берген ышкаш
боор-дур.
Кыржаң соокка доңганзыг-
дыр.
Амылыглар аразында
Авам ам-даа дириг
ышкаш,
Ажы-төлүн өскүс кагбаан,
Аа сүдүн эмзирбишаан...

Монгуш ДОРЖУ.

МЕЖЕГЕЙ

Тыва чон бодунуң сарынналдыг бодалын хамыктың мурнунда ырларга илередип чораан. Ол ырларның утказы, аялгазы болгаш тургузуу дыка ылгалдыг, оон ыңай оларны чаңгыс кижи база эш-өөр кижилер ырлажып чораан. Тыва чоннуң сарыылдыг сагыжы ырдан илереп турарын делгередип бижиири дыка берге ажыл. Мен дугайты үгле улустуң ырызы «Межегейнин» философчу хөөнүн черзилеп көрейн.

«Межегей» болза назын ырызы. Бо ырда хып дээн чалыы кыстың чажыт бодалы бодарап турар. Ол уруг өөнден үнгеш, амдыызында арай көргелек турары душтук оол дыңназын дээш, төрээн чуртун— Межегей хемни ырлап турар.

Улуг-Хемче таваңгайлаан
Улуг-Ийим, Кадыр-Ийим.
Уруг чаштан ойнап өскен
Улуг шынаа Межегейим.

Чер иштиниң халыыны биле назын халыыны үстүнде одуруглардан көстүр. Чүгүртү көөр болза, Межегей дээрге Таңды сындан аттыгып үнгеш. Элегес хемдиве кире берген. Улам хандыр бодаар болза, бо хем чер ишти-биле база агып чыткаш, бууга берген, оон улам улчуккаш. Улуг-Хемниң серини салгын хадыр турар эринге таваңгайлап чыдар. Деңнеп көрээл. Башкы хар чаап турда, даңгаар эртен кызыл-даван аңнаан аччы одагга чаныр келгеш, доңган будун изиг отка чиннээр, таваңгайын дөгээр болгай. Бо ырда болза Улуг-Ийи, Кадыр-Ийи дөстек-дөстек хавактарын Улуг-Хемге таваңгайлап орар, ынчаарга оларның изиг судалы Межегей бооп билдинип келир.

Эжеш дуруулаар дег, тыва ырның сөзү база эжеш болур. Дараазында одуруглар үстүнде одуруглар-биле бир ыяш, ол хиреде утказы болгаш хөөнү шуут ангы.

Каа-Хемге таваңгайлаан
Калбак-Ийим, Кадыр-
Ийим.
Кара чаштан ойнап өскен
Калбак шынаа
Межегейим.

Чер база кижи ышкаш тускай аттыг болур. Ат дээрге онзагай төөгү. Бурунгу ырларда, ылангыя бо «Межегейде», ол ырның кол маадыры чалыы кыстың чурттап турар черинин нинти кызыгаары тода адаттынып турар: Улуг-Хем, Каа-Хем, Улуг-Ий, Кадыр-Ий. Ол уруг Межегейниң делгем шынаазында чуртун ырлап чоруур, ол-ла черлерден ырадыр барбаан, ол хиреде ол кыстың бодалы Межегейниң улуг шынаазы дег болгаш бодунче эш тыртканүнү дыңналып келир.

Уруг чаш дээрге мында ол уругнуң назынының он беш хар ажа берген үези, кара чаш дээрге шаандагы тываларның ёзузу-биле алыр-га, ада-иезиниң төрээн чуртундан ырадыр улчуваан үреп болур. Мээң төрээн черим шынаалыг, хемнерлиг, тейлерлиг, бо кайгамчыктыг оранны кээп көрүпдер дээн утка ырның хөөнүнден ужукталып келир. Межегейниң улуг шынаазынга ырлап чораан уругнуң чаныңга халдып келген оолак ынакшылдың дузаанга туттуна дээр аян бар.

Этнография дээрге кандыг-даа чоннуң тус-тус укталган төөгүзүн, аажы-чанын, культуразын өөренир эртем болгай. Тыва чоннуң назын, ынакшыл үезин, чарлыышкын үезин илередири мырынай онзагай болгаш чылдың эргилдези-биле тудуш холбаалыг, ол бодалды «Межегейнин» дараазында одуруглары бадыткап турар.

Аткан даңнын сырынында
Адыр-Тейден хараар боор
сен.
Алдыы-Межегей, Кужур-
Булуң
Алдын-сарыг чыдар
боор он.

Дан аткан, хүн үнген дижир. Бо одуруглар чылдың үези биле чалыы назын үезин холбап турар. «Межегейни» ырлап турар уругнуң душтук оглу Чедер ховузунда чылгычылап халдып турар, хирезин бодаарга, бир-ле байның хөлечик чылгычызы, ынчангаш душтуу кыска чедип келир харыы чок, үгле Адыр-Тейден бараан харап келир хире. Аныяк оолдуң караанга чалыы душтуу көңгүс көзүлбес, ынчаарга Алдыы-Межегейниң алдын-сарыг чечектери сагланайнып чыдар. Мыя бо одуругларда тыва чоннуң бойдуска хумагалын кудараан уруг ырлап турар. Бурунгу түрктер, оон ыңай бистиң ада-өбелеривис, өл мяш кеспес, чечек салбаан үзе тыртпас чорааннар, үгле дээрге дириг үнүш биле дириг кижинин амы-тынын бир дөмей деп чүдүп көөр чорааннар. Чечек чулар болза, сүне чайлаар. Шет ужурар болза, чалыы назын аарып-аржыыр. Дыт ужурар болза, улуг назылыг кижи амызындан чарлыр дижир чораан. Мында каттырынчыг үве чок, салбактыг чечек чулбазы, чулуктуг ыяш кеспези, улуг дыт ужурбазы дээрге бойдусту хүндүлээриниң база бир илерели турган.

«Боор он» деп сөс үүнү илередил турарыл? Ужуражып чадап кааан ийи чалыынын, чиге сөглээрге, сарынналган уругнуң кударалын өлдээртип турар. Алдыы-Межегей, Сарыг-Булуң арай ыжык болгаш чылыг черлер боорга, ында алдын-сарыг чечектер сагланайнып турар, ол үени эскербес чылгычы болза, ынакшылын база эрттириптер деп сезик кижиниң бодалынга кирип келир.

Үнген хүннүң сонарында
Үш-ле-Дыттан хараар боор
сен.
Үстүү-Межегей, Сарыг-
Булуң
Үзүк ногаан чыдар боор он.

Чораан мен. Межегейниң шынаазында Үш-Дыт барын көрген мен. Чоннуң ырларына черлер аттарын кедергей шын адап турарына база катап бүзүрээн мен. Назын тевиинде аныяк оол дыт үнер. Назын кыраанда кижи амытан даянгыыш тудар. Чылгызын эртенги одардыва дозупкаш, хөлечик чылгычы дыт дөзүнге чортун келген хире. Оон салым-чолу байның чылгыларында тутчу берген, чаңгыс малды бөрү тудуп чиптер болза, кеземче көөр, ынчангаш душтуу кыстың аалындыва халдып чедер харыы чок. Оода чадаарда инек саап турар кысты көрүп алыксааш, дытче үне бергеш, ырактан хараар. Тайга тырта болгаш соок сүглуг Үстүү-Межегей, Сарыг-Булуңдан үгле иогаан сиген хөлбеңнээни көстүр. Чалыы назынны эрттириптер болза, зөт-ханның соой бээрин азы ынакшыл оянталырын ырның сөзү угаадын турар.

Беш айда эгелээн ыр чеди айны төңдүрүп турар. Үш айның болчаа чедип кээрге, Межегейниң уруу сарыынап турар.

Үш-ле айның болчаандан
бээр
Үш-ле-Дыттан хараар
сейнаан.
Үстүү-Межегей, Сарыг-
Булуң
Үнпер алчып чыдар
ыйнаан.

Дувуренчиг, Оюн Лүндүп чугаалаар чораан. Межегейниң шынааларынга суг куштары чылыг орандан ужуп чедип келгилээш, чайлап алыр, оолдарын естүрүп алыр, оон катап шала кускээр чуртундува ужуп чоруптар. Тайга чоогу Үстүү-Межегей, Сарыг-Булуң ынчаар аңгыр, кастар, өлүрек дээрге үннер алчып турып берген, кус тыныжы келген, даглар бажында хар чаай берген. Чылыг чай эрткен, соок кус келген азы чалыы назынның бир чайы эрткен, хомуданчыг апарган. Ырак черден чазын келген куштар ажы-төлдүг апаргылааш оларын Үстүү-Межегейниң кырын дургаар ужударга, алгы-кышкызы диңмиреп турар. Хөөкүй кыс хөлечик чылгычыга чайны өттүр, чаңгыс катап-даа ужуражып чадаан. Кударанчыг одуруглар кудакты уюктадыр дыңналып турар болгаш чүректи саргыдып келир.

Алды айның азы октябрь айның болчаа келген. Он айның он беште бурун тываларга куда дужуреринге нончуг сүндүлүг чораан. Он айда сыын эде бээр, өтсиген бышкан болур, ынакшаан кижилерниң күш-шыдалы буугуп келир дижир.

Сөөлгү болчаг. Сөөлгү иде-гел. Сөөлгү катап ынанганын аныяк кыс кара чаасканын ырлап турар:

Алды-ла айның болчаандан
бээр
Адыр-Тейден хараар
сейнаан.
Алдыы-Межегей, Кужур-
Булуң
Ажай-буурул апаар
ыйнаан.

Хөлечик чылгычының хөөмейи-даа, ырызы-даа дыңналбас, мунган аъдының суглуу-даа шыңгыравас. Соок дүжүп кээрге, шала кудуддур Алдыы-Межегей, Кужур-Булуң ынчаар дөңгелик баштарындан кужурлар агарып келген, ол үүл дээрге чалыы назын хадымарлап эрте берген, кара баштар база агаргылаан, ынакшылдың үези караш лиген. Чай эрткен, кус дүшкен, чалыы назын эрткен, кыраан назын шугулдап келген.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Этнограф.

Доңчулаан шинчилел

ХООЧУН ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

1990 чылдың апрель 28-те үнген № 99 «Шын» солундан солун материалды номчудум. «Чогум баажызы чүдел?» деп төөгү барымдаалыг тоожу-очерктиң автору Ю. Л. Аранчын аныяктарга чаа арынны ажыткан. Мен база сураглыг кижилер аразынга ажылдап турган, Шалык чурттуг Норбуну тып алдым. Ук материалда мынчаар айыткан: «Чооду Норбу — ыяш заводунуң директору, ТАРН кежигүнү, Тес-Хем кожуунуң Ү. Шынаа сумузу чурттуг». Ук үүлдү шынаыдар дээш, Норбу өгбениң амгы чурттап турар чери Хову-Аксы суурга-даа четкен мен. Бо үүл мынчаар бадыткатты: «Норбу Николай Чандиевич 1915 чылда төрүттүнген. 1936 чылдың апрель айдан эгелээш, 1940 чылдың май айга чедир ТАР-ның ыяш болгаш хөм кылыглар заводунуң директору...» деп оон күш-ажыл дептеринде айыткан.

Ү. Шынаа сумузунга база четкен мен. Чооду Норбу деп кижи ол сумудан үнмээн, а О. Шынаа сумузунуң оглу дээрзин улуг назылыг кижилер Лопсан, Ичин (када), Балчий-оол Донгак, Шыырап Сундуй, Дожул Намдол олар бадыткады.

Төөгүнү шын, чазыг чокка көргүзер үве төлээде, Чооду Норбу әвес, а Шалык Норбу (Николай) деп бадыткаар болза, Норбу өгбениң хөй санныг төөрелдеринге шын болур ийик. Мен бо үүлду белеткээр мурнуда, Норбу Николай Чандиевич-биле ужурашкаш, хөй-хөй үүлдерни билип алдым. Революсчу Тываның хоор чоюунуң хөгжүлдезин болгаш Тыва чер-чуртумнуң төөгүзүнге солун факт-барымдаларны билип, сеткилим ханды.

Номчукчуга солун болзун дээш, ийи үени чурттап эрткен акыыстың намдарындан киирдим. Амгы аныяктарга болгаш Николай Норбунуң үежилеринге сактыышкын-намдар болзун дээш, оон күш-ажылчы эрткен оруун допчуладым.

Николай Норбу (Шалык) чуртундан 1932 чылда үнген. Аныяк эр ынчан үжүкбижик билир турган. Улусчу чаңчылдарга ыдыктыы-биле кижизиттингеннрин бирээзи, ядыы арат. ТАР-ның даштыкыже сургуулдар өөредир, аныяк тыва кадрларны белеткээр чугула комиссияга оон ады кире берген.

Тывага үжүк-бижик чок чорукту узуткаар кыйгырыгның адаа-биле хей-аът кирген аныяктарны бирээзи турган. Норбу Шалык тыва дылын номчуп, бижиптер, санның дөрт аргазын бодаптар—өске эштеринден чыда калбааны ол. Абаканның кооператив-садыг школазынга ийи чыл өөренген. Ынаар баарда, 30 сургуулдарны алды хонук иштинде, он беш тергелиг аттар-биле улаачылап чедирген. Чеченчидип чугаалаарга, эртемни номдан тывар дээш тура-соруктуг бар чораанны ол-дур.

Чалыы, аныяк эриин күзел-чүтүүлү боттанган. ТАР-ның садыг шугумунга 1934 чылда садыгжы эрге-дужаалга кирген. Николай Норбу ол-ла чылдан эгелээш, Тыванын Тес-Хем, Эрзин, Таңды, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнарынга, Туранның база Кызылдың садыг базаларынга баштаар чер даргазынга ажылдап чораан. Ниитизи-биле 38 чыл иштинде садыг шугумунга бүтү күжүн, билиин бараалгатган.

Николай Чандиевич Норбу колхоз даргалап, кедээ Советтерге база чоннуң мурнундан депшиттирип, улуг албан-дужаалдарга ажылдап, республиканың социал-экономиказынга ужур-дузалыг нарын айтыырларны амыдыралга боттандырарынга үлүүн киириштирип чораан. 1976 чылда хүндүлүг пенсияже эш-өөрү байырлыг ёзулал-биле үдээн. Николай Норбу пенсияжеүнзе-даа, 1983 чылдың май айга чедир Хову-Аксынга таныылдап турган.

Николай Чандиевич Норбунуң төрээн иези — Чындый Араажыевна Шалык чаңгыс оглунга эш кылдыр Хайдып деп оолду, Часкал биле Кок деп кыстарны төрелдериниден азырап өстүрген. А Николай Норбу дөрт кыстыг, ийи оолдарлыг. Макары — чурукчу, үн чок уруглар школазының башкызы, Тамара биле Римма—башкы, Маргарита—кижи эмчизи, Раиса—ажылчын болгаш эң хеймери Аян—Суворов училищезинин курсантызы. Уругларын интернационалчы акы-дүңмалышкы чоруккa кижизидип өстүреринге өөнүң ээзи, моол уктуг Зоя Кидирсановна Норбунуң ачы-буянныг үлүгхуузун айытпас арга чок. Кырганнарның уруглары-ның ажы-төлү чээрби ажыг. Оларның аразында орус, тыва, моол дылдарга хостуг чугаалаалар бар.

Норбуларның өг-бүлезиниң улусчу чаңчылдарга кижизиттингенин чугаалаан мен. «Кижиниң мурну-биле эртпес. Аныяк кижи улуг назылыг кижиден мурнай молукшуур» дээн эскертинмес чаңчылдарны оларның бичии уруглары ыяк күүседип билир болдулар. Мээң бодалдарымга чоргаарал ынчаар төрүттүнген. Николай Чандиевич Норбу өгбениң өөнде кандыг-даа чогаалдар арбын болгаш солун, сеткүүлдерни номчуп, таныкып болур. Ырак-чоокка торлуш дивес, эш-өөрлүг. Николай Норбу биле Зоя Кидирсановнаның кадыы быжыг, адак-бышкаа чиик. Аныяк-өскенге үлегерлиг өг-бүлелиг улус болдулар. Найырал, эр турда, узун назылыг, уруг-дарыглыг болур деп, чон чугаалажыр чүве. Ол-даа чөптүг-дүр. Уруг-дарыңар изиңнерни ол баспас болзун!

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ИЛБИЧИ ЧОРААН

Даваа даайымның ортун оглун Сүттүг-оол дээр. Ол ам бистиң аравыста чок. Сүттүг-оол — илбичи кижи. Ам чораан болза, бежен сес хардыг. Сүттүг-оолдуң илбилээри, шынап-ла, коргунчуг чораан. Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы, Хайыракан чону оон илби-шидизин көрүп шаг болган. Даваа даайымны улус тараа тарып турда, чазын тудуп аппарган. «Контрун» оон соонда келбээн. Оглу Сүттүг-оол илбилеп эгелээн. «Контр» оглу дээш культура ажылдакчылары Сүттүг-оолду сцена кырынче үндүрбейн чораан боор. Оон башка оон илбизи дег ойнаар артистерни дириг чорааш көрбээн мен.

Бир катап ол дуъш үезинде авам сутта келгеш, ачамның угаан-кудун үндүрген. Өг хөлегезинге тараа соктап орган ачамга келгеш, Сүттүг-оол тараа соктажы берген. Тарааны дөгергеш, ачам деспиге элгеп өрда, Сүттүг-оол: «Илбиден көргүзүп берейн, честей» — дээрге, честези чөпшээрешкеи. Бала бажын черге салгаш, Сүттүг-оол: «Чидиг сүген эккел, честей» — дээн. Ачам бала бажынга чашпаннар уй шаан, оларны тудуштурар деп бодааш, менче көргеш: «Акыңга чидиг сүгени эккеп бер, оглум» — дээрге, манбиле чоруткаш, орун адаанга чыткан кара хөм хаптыг балдыны акымга эккеп бердим. Сүттүг-оол балдыны алгаш, хавын ужулгаш бала бажынга будун салгаш: «Одура шааптайн, честей— диди. Ачам: «Шаавыт, шаавыт!» —диди. Оон кичээнгейн—алгээн тараазында. Илбичи будунга чыы-ла кылган, Чидиг балдыга кижи сөөгү чүү боор. Сүттүг-оолдуң будундан хан төгүлген, ойта дүшкен чыдыр.

Ачам корга хона берген. Авамны келдирген. Авам дуңмамны өлүрген дээш ыысыызын төп, ачамны коңгалап-ла тур. Ачам арай мунгак менче: «Өртээн аъдың эккел, оглум» — диди. Өртегде доруг аъдывысты маннавышаан баргаш эккелдим. Ачам аъдын эзертээш, чон чарлаар дээш аъттаныруының кайызы чорда Сүттүг-оол: «Шүүдеве, честей, мен силерден илбилээйн деп айтырдым чоп» — дээш каттыргылады. Авам: «Өлген дуңмам дирилген, өршээ хайыракан!» — дээш сүдүн чажып турду.

Бистиң черге бичии оолдар-биле ойнаар, оолдар бажы хемирер Кодур-Баштыг дээр ирей бар үүве. Оон кортпас кижи-даа чок. Хөөлбекке эштип турувуста, Сүттүг-оол келгеш база-ла илбишидизин көргүзүп тур. Саликтээр, а удуурда ыяап-ла чылыг сумкага удуур. Үүге дээрге кенгуру оолдары авазының эмнинин чаныда кеш «карманчыгашка» өзүп доругар болгай.

ЧУРУКТА: сумкада кенгуру оглу.

СЭТА-ныы фотозу.

САМНАР ЧАРАШ ТУРГАН

1929-1930 чылдарда Эрзин хүрээзин тудуп эгелээн үүве. Ийи катап өске чердерге көжүрүп турганының соонда, үш дугаарында Мандал-Уула деп улуг кара даг-ның баарынга ам бир тудуп тургускан. 1934 чылга чедир ажылдап турган. 1934 чылдан эгелээш ол хүрээни үрегдеп, үптеп кааптаан.

Бай, каас талазы-биле шаанда Тыванын хүрээлериниң бир дугаарынга турган, хемчээл, улуг талазы-биле үгле Чадааананың Улуг хүрээзинге четпес турган. Сес улуг дуганнар турган. Ол дуганнар тус-тузында ажылагыйлыг, ону чыза деп адап турган. Ол чызалар хүрээ, дуганның бүгү-ле ажылагыйын бүрүн харыылаар.

Сес дуганнарның эң-не улуу Чоксум-дуган дээр, ишти-даштын алдын-мөңгүн-биле каастаан. Дуганның иштин алдын, мөңгүн, хола бурганнар-биле, өң-бүрүн торгу-маңныктар-биле каастаан, хамык чүдүлгени, хуралгуглааны аная ылыр. Чамдык кырганнарның чуваазындан алырга, ол хөй алдын, мөңгүнү, кажан хүрээни үптеп, үрегдеп турда, ийи кижи сес тевеге чүдүргеш чоруткаш, олчаан келбейн барган деп чугаалажыр, та кайнаар барганыи кижи билбес.

Чоксум-дуганның чызазының ады Дываажан чызазы деп адап турган. Дываажан чызазының үүгле чылгызы безин мун чедип турган дээр. Өске малы чеже үүве. Ынчангаш Эрзин хүрээзинің байы ооэунда дижип турганнар. Кажан хүрээни узуткан турда, чылгызының чамдыызын шеригге эккеп дужааган, чамдыызын ынчаарда Элегес күрэконом деп турда ынаар аппарган үүве-дир.

Шаанда тыва шеригге «Ша-ф» деп тибет үжүк демдектерлиг аъттар турган. Олар ол-дур. Өске мал-хөреңгизин база үптеп кааптаан үүве ыйнаан.

Эрзин хүрээзинің каас, байлак бооп турганы болза, Мооолдуң Улуг хүрээзиниче болгаш Кандан хүрээже хөй мал сүрүп аппаргаш, оон хөй алдын, мөңгүн, торгу-маңныык, хөй чүзүн бурган болгаш хүрээнің хамык херектелдерин тевеге чүдүрүп эккеп турганында.

Оон оске база бир солун бооп турган үүве болза, чеди айның төнчүзү, сес айның эгези. Ынчаарда чайның ортан айы, чайның сөөлгүзү кок, чечек-бүрү, өөт-сиген сагланайнып турар үеде. Шаанда тыва улустуң бир улуг байыр-наадымы Эргил азы Майдыр деп хүрээге ийи хонук үргүлчүлээр найыры солун турган. Ол найырга кожуун, суму аайы-биле бир ай бурунгаар белеткенир. Каас тон, идиин кедер. Өг-оранын аштап, каастаар, бар-ла амданныг аъшчемин белеткеп, найырга аппаар. Эн-не шыырак дээн мөгелер, кончуг үүгүрүк аъттар ында барган турар. Мооолдан хөй мөгелер, үүгүрүк аъттар кээр, оларны дыка хүндүлээр боор үүве.

Найыр ийи хонук үргүлчүлээр. Бир дугаар хүн Дик хүнү деп, дүъштен соңгаар Чоксум дуганның баарынга азыр деп делгем, улуг манза-биле тудупкан эжин ажык бажын турар, оон иштинде ийи улуг камбы деп улуг дужаалдыг ламалардан эгелээш, оон биче дужаалдыг лобуи, кеский, кумзат дээш оон-даа өске улуг-биче ламалар долдур олургулаптар. Шаң-кеңгирге, бүрээ-бүшкүүр, коңга-дамбыра, лимби-дуу-дарым деп хөгжүм херектелдеринге янзы-бүрү аллгалар диңмиреп үнген соонда. Дик деп янзы-бүрү хеп кеткен 40-50 ламалар, дугандан танцылап үүп кээр. Ол болза, даартагы найырның белеткели ол. Олар хөгжүм аайы-биле кежээге чедир самнап-самнап, дуганче чүгүржүп кире бээрлер. Ам Дик хүнү хагдынган. Ам эртен ёзулуг Эргил-майдыры эгелээр.

Даартазында ам-на ёзулуг найыр-наадым эгелээр. Каас хеп-сынныг чон, тускай кылып каан херим даштынга олурар кижилер олурар, турар кижилер турар, чуруму кончуг эки болур. Улуг азыр иштин каас ширээ, сандайларны кызыл торгубиле шыпкан, шала кырында олбук-кудус чаткан турар.

Азырның ийи талазында—хөгжүм херектелдери. Оны кайы хамаанчок кижи ойнап турбас, тускай өөренген улус ойнаар. Ам эртен шакче келген дээш, ламаларның иштинде кумзат дээр, ам болза ыры эгелээр солист ыраажы кижизи, кончуг өткүт үн-биле ламалап эгелээн соонда, хамык ламалар аная улажыр. Ам-на ол янзы-бүрү хөгжүм ойнап эгелээн соонда, бир дугаарында Шоожай-Сахун деп сам самнап үүп кээр. Ол самны хөгжүм-биле уткуп алыр. Шоожай-Сахун самнап-танцылап дооскаш, шөлге турап алыр, оон соонда дөртен-бежен ажыг самнар дугандан ийи-чаңгыстап самнап үүп кээрлер. Ол самнарның хеп-сыны кызыл, сарыг торгулар болур.

Бажында бак кедип алыр, ол бак дээр масказы янзы-бүрү дүрзү-хевирлиг боор. Кижи коргар-даа бак бар. «Ак-ирей» деп ак салдыг, ак хептиг ашак шөлдү дескиндир танцылап, самнап чоруп турар. Хамык чон ол самнарга барып тейлеп чоруп турар. Ол самнар тускай аттарлыг болур. Самнарның соонда хөй каас-шимек деп туктарны, чараш, каас идик-хептерлиг улустар тудуп алган, туктарны биче чорааш-ла кижилер чайып чоруп турар үүве.

Дал-дүъш чедип чорда, хамык ламалар, самнар бүгү чон-биле кады хүрээни бир дескиндир чорааш, катап шөлге чедип кээр, оон танцылаан самнар ийи-чаңгыстап самнап-самнап дуганче кире бээр, хамык хөгжүм диигейнип-ле эгелээр, үдеп турары ол. Хамык чон тейлээри тейлеп база үдеп чоруп турар.

Эргил-Майдыр доозулган соонда, ам-на аът чарыжы, мөге хүрежи эгелээр. Чүс ажыг мөгелер, ийи-хүн үргүлчүлээр үүве. Чүгүрүк аъттар 50-60 хире бар боор. Шыырак мөгелер ында келген турар.

Ынчаарда мен он ийи-он үш харлыг турганым ол боор. Ол дээрге 1924-1925 чылдар үезин. Эрзиниң Бай-Даг сумузунуң Артаа-Седи деп кижиниң ыдыктыг кара аъдын чарыщка мундум. Тос аъттың соонга келдим. Шаннал четпээн. Шүүлген мөгени мөңгүн ээр, чүгенинг аът-биле шаңнаар турган үүве.

Ынчангаш ийи, үш хонук үргүлчүлээн найыр-наадым төнер. Хамык чон аалоранынче кончуг омак-сергек шаап чаңгылай бээр. Оон күстүң ажыл-агыйы эгелээр. Тыва улустуң бир улуг наадымы ол турган үүве ийин.

Виктор СЫРАТ.

У-ваа — солунун аа!

Гиннестиң рекордтар номундан

● Делегей кырында эн-не бедик эр кижи Роберт Першинг Уодлоу (АКШ) чораан. Оон узуну 272 сантиметр.

● Эн-не бедик херээжен кижи Зенг Джинлиан, оон узуну 247 сантиметр.

● Эң чавыс улгады берген кижи голланд лилипут Полиин Мастерс дөрт килограмм деңзилиг, ол хереженниң узуну үүгле 69 сантиметр.

● Эң аар деңзилиг кижи Йон Миннок (АКШ). Оон деңзизи 635 килограмм чедип турган.

● Чүнү-даа чиринден чажам дивес кижи Гренобльдан Мишель Лотито (1950 чылда төрүттүнген). Оон шолазы безин «Чүнү-даа чиир». Мишель кадыкшылынга хора чедирбейн, демир-дес болгаш шил аймаан чип болур. 1966 чылдан эгелеп, ол 10 чадаг-терге, 7 телевизор, супермаркеттен ылган бир терге, «Сессна» марканың бичии самоледун болгаш өске-даа үүлдерни чипкен.

● Индий монах Свалш Пендарасаннадиниң бажының дүгүнүң узуну 7,92 метр.

● Эң узун сегел салын швед Биргер Педласу өстүрүп алган, оозунуң узуну 2,77 метр.

● Хартыганың чемишче халдаарының дүргени шакта 350 километр чеде бээр.

● Гепард кымдан артык дүргеи маннаар — шакта 100 километр чедириптер.

● Ак-көк киттериниң «чугаазы» суг адаанга 850 километр черге дыңналы бээр.

● Делегей кырында эң аар амытан ак-көк кит, азы шокар кит болур. Оон узуун дурту 30 ажыг метр, деңзизи — 180 ажыг тонна.

● Эң бичии амытан Таиландыдан часы болур. Оон деңзизи ийи-ле грамм хире.

● Чер кырының эң улуг күүчүтени африкан чаан болур. Оон узун дурту үш ажыг метр, деңзизи 6 хире тонна.

(1990 чылдың № 9 «ЗЕЛЕНЫЙ МИР» солундан).

САДИКТЕ МАГАЛЫГ-ДЫР

ЧУРУКТА: Кызылдың 37 дугаарлыг уруглар садигинизиң хоочун башкызы Александра Даниловна Жарая уругларга оюннар чогаадып олурда, ужуражы берген мен. 35 чыл дургузунда уруглар кижизидилгезинге үлүүн ол киргген. Ам бөлүүнде 30 ажыг чаштар бар. Дөрт болгаш беш харлыг уругларга чаа-чаа оюннар, янзы-бүрү ойнаарактар чугула херек дээрзин ол чугаалады.

Александра Даниловнаның бөлүүнде чаштар хөглүг маңнажып келдилер. Чадаг-терге мунуксаар бичии оолчугаш оларның ортузунда халдып ор. Бо хүннерде агаар-бойдус соой берген. Уруглар даштыгаа үнүп ойнаарда чылыг хевин кедип алырлар. Садиктиң чанында чайганыр черлер, оон өске-даа ойнлар шөлдер бар. Бичилерге бүгү-ле таарымчалыг түүлдер бар, магалыг-ла садик чорду.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Кызыл хоорай Советиниң шинчиири өзугаар тургускан дараазында депутаттар бөлүктери ажылдан турар:

№ 1 бөлүк—№ 12 школада. Колхозная кудумчузу (2-ги каът, директорнуң улус хүлээп алыр өрээли, телефону 2-60-74). Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаты эш А. В. Ковальчук, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары эштер В. А. Ензак — № 1 округ, Н. Ф. Миникин — № 2 округ, А. А. Кольцов — № 3 округ, В. В. Туревич — № 5 округ, С. Д. Киров — № 7 округ, Т. В. Волошина — № 8 округ, Г. Н. Федосеенко — № 9 округ, П. Н. Севек — № 10 округ, Ю. К. Тарлецкий — № 11 округ.

№ 5 бөлүк—№ 2 школада. Ленин кудумчузу, 1 (башкылар өрээли, телефон 3-45-43). Соңгукчуларны вторник санында 17 шактан 19 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер Ю. С. Путинцев, С. С. Санчай, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары эштер Л. М. Алехина — № 39 округ, В. П. Гусаков — № 40 округ, В. В. Груздев — № 42 округ, А. В. Семенов — № 47 округ, Ч. Ч. Ондар — № 48 округ, М. П. Татаринцева — № 49 округ, Д. Х. Ооржак — № 50 округ, Р. С. Баян — № 51 округ, Н. Н. Макаренко — № 52 округ, Ю. Н. Хлыбов — № 53 округ.

№ 7 бөлүк—№ 1 школада. Кочетов кудумчузу, бажың 59—3 (ВЛКСМ комитединиң өрээли, 1-ги каът). Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер А. Г. Богдановский, В. Е. Шестакова, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары эштер Р. М. Дроздова — № 67 округ, Н. М. Антуфьева — № 68 округ, И. И. Бадра — № 69 округ, Л. А. Калинина — № 70 округ, Э. А. Донгак — № 71 округ, В. Н. Мякишев — № 72 округ, Н. П. Горбунова — № 80 округ, А. С. Серен — № 81 округ, С. А. Беляев — № 82 округ, Т. А. Наводкина — № 84 округ, М. И. Ондар — № 85 округ.

№ 10 бөлүк — № 1 АТБ-ниң бажыңы болгаш эмчи училищези. Тыва АССР-ниң улус депутаты эш В. П. Урванцев, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары эштер Д. К. Донгак — № 112 округ, В. А. Асонычев — № 114 округ, В. А. Ерошов — № 115 округ олар № 1 АТБ-ге. Интернациональная кудумчузу, 106, суббота санында 10 шактан 14 шакка чедир соңгукчуларны хүлээп алыр. (Экономиктиг өөредилге кабинеди, телефон 3-32-84).

Тыва АССР-ниң улус депутаты З. Н. Сат, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары эштер Д. Ч. Сарбаа — № 116 округ, А. М. Кузнецов — № 118 округ, С. Д. Монгуш — № 119 округ, Н. Д. Хертек — № 120 округ олар эмчи училищезиниң бажыңы, Кечил-оол кудумчузу, 2 а-га вторник санында 18 шактан 20 шакка чедир (1-ги каъдында комендантының өрээлинге) соңгукчуларны хүлээп алыр.

№ 13 бөлүк—№ 9 школага. Лопсанчап кудумчузу, 29/2 (директорнуң улус хүлээп алыр өрээли, телефон 6-10-59). Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер А. К. Монгуш, В. С. Салчак, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары эштер А. Ю. Кикин, — № 155 округ, Л. А. Колодкина — № 156 округ, С. Н. Пивоваров — № 157 округ, В. В. Никитин — № 159 округ, В. Б. Хертек — № 160 округ, С. С. Суманчик — № 162 округ, В. И. Саая — № 163 округ, Р. А. Абдрахманов — № 164 округ, В. И. Федотов — № 165 округ, А. О. Ооржак — № 166 округ, Б. И. Алехин — № 167 округ, О. Д. Зайцев — № 168 округ, А. И. Ковалев — № 169 округ, В. В. Сорокин — № 170 округ, В. М. Монгуш — № 171 округ.

Кызыл хоорай Соведи.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Чаңгыс номерниң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Тыва агроүлетпүр эвилелинин өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың «В» болгаш «С» категорияларынга чолаачылар база ийги разрядтың электромонтерларын белеткээр курстарга хүлээп алыышкын эгелээнин дыңнадып тур.

Киноолдер бо чылдың октябрь 1-де эгелээр. 18 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Бүдүүлгелерден ажыл-агыйлардан норттаан кижилер боттарының күсели-биле өөренир. Өске чүүлдерден келгеннерге чурттаар черни бээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-11-67.

● ● ●

Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы кыдат дыл өөренип алырын күзээн кижилерге тускай курсту ажыдып турарын дыңнадып тур. Киноолдер бо чылдың октябрь 15-тен декабрь 30-ге чедир болур. Өөредилгени оон ынай уламчылаарын, күзээннерге 5 ай хуусаалыг курсту ажыдар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 7 «г».

● ● ●

Ийме ортумак школазының 50 чыл ою бо чылдың октябрь 6-7-де болуп эртер. Анаа ажылдап чораан директорларның, башкыларның болгаш доозукчуларның чыгдырын чалап тур бис.

Дирекция.

● ● ●

«Урал энерготудуг» трест Верхне-Тагильскиниң тудуг кезектери кылыр комбинадынга дараазында мергежилдериниң ажылчыннарын белеткеп турарын чарлап тур: демир-бетон кылыглар кылыкчызы — 30 кижи, рельс кырында кран башкарыкчылары (херээженнер)) — 10 кижи, септелге кылыр слесарьлар.

Бо мергежилдерни доосканн ажылчыннар мергежилдеринге хамаарыштыр 160-ден 500 рубль чедир ажыл төлевирлиг болур.

Бот кижилер общежитиеге өг-бүлелиг кижилер гостиница хевирлиг өрээлдерге чурттаар. Ажылдап тургаш ол мергежилдерни доозуп алган кижилер анаа ажылдап артып каар болза, 1-5 чыл дүргүзүнде оларны чаагайжыды туттунган квартира-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34—2.

● ● ●

«Шагаан-Арыг тудуг» трести болгаш оон салбырларын (механизастаттынган көжүп чоруур колонналарын болгаш «Цемент тудуг» эргелелин) 1990 чылдың сентябрь 1-де дүжүрген. Бичангаш оон бүрүн эргелерин Тыва АССР-ниң Шагаан-Арыг хоорайында «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадынга дамчыдып берген. Мурнунда турган «Шагаан-Арыг тудуг» треске хамаарышкан бүгү негелделерни «Шагаан-Арыг тудуг» комбинады 1990 чылдың октябрь 15-ке чедир хүлээп алыр.

Комбинаттың адреси: 668210, Шагаан-Арыг хоорай, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат.

ТВ Телевидение

СЕНТЯБРЬ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Огурецтер хааны сөпезин». Телешин. 9.55 Бут бөмбүүнүң доңчулалы. 10.25 Телефильм. 11.25 «Дириг амытаннар орнында». 12.30 «Ye». 13.10—13.40 «Бодунуң бажыңында». Телефильм. 15.15 «Ленинградтың чуруумалдары». Фильм-концерт. 15.45 Телефильм. 16.35 Концерт. 17.25 Уруглар шагы. 18.30 «Ye». 19.00 А. Левшин ырлаар. 19.10 Экономика болгаш бис. 19.55 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 20.00 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң доңчулалы. 22.05 «Кударалдың сөөлгү ыры». Телефильм-шин. 23.30 «Болуушкунар болгаш бодалдар». Совет болгаш англи хөй-шинти ажылдакчыларының телечугаазы. 00.00—00.25 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Орус литературада классицизм. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. Урут ийги харже кирипкен. 10.35; 11.40 Астрономия. 11 класс. Астрономияның амыдырала ажыглалы. 11.05 А. С. Пушкиниң лириказы. РСФСР-ниң улустуң артизи М. Козаков номчуур. 12.10 «Кара сатыш». Уран-чечен телефильм. (Польша). 13.00 Симфониктиг оркестр концерти. 13.50 «Цирк күдүлүүнүң алаанда». 1-2 сериялары. 16.05 Телефильм. 16.30 Концерт. 17.00 «Чаңгызы шуптузу дээш». Фильм-концерт.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Медээлер. 17.50 «Солун кижи-биле ужуражыышкын». В. Б. Оскал-оол-биле интервью. 18.20 «Кодээ амыдырал». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кара сатыш». Уран-чечен телефильм. 21.05 Фильм-концерт. 21.40 С. Танеев биле С. Рахманиновтуң чогаалдары. 22.25 «Карак чивеш аразы, доктаа!». 22.35 Теннис. Давистин кубогу. ССРЭ биле Испанияның шилиндек командалары. 23.55—01.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Киев) — «Черноморец».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 «Бистиң чурттап турар орнывыс». 18.00 «Буян чедирлгези». 18.30 «Ye». 19.00 А. Эшпай-биле концерт-ужуражыышкын. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

СЕНТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Кударалдың сөөлгү ыры». Телефильм-шин. 10.00 «Ол болган... болган...». 10.20 «Александр Арутюнян композитор дугайында фильм-концерт 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10—13.20 «Халиматтың салым-чолу» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.25 «С. Эрьз чуруктчунуң амыдыралындан. Телефильм. 15.45 Молдованың хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 16.20 «Таллиниң зоопарыгы». Телефильм. 16.50 «Экии, хөгжүм!». 17.30 Мультфильм. 17.40 «Эртем медээчизи». 18.30 «Ye». 19.00 Чугула интервью. 19.10 «Вопросы истории» журналдың редколлегиязы-биле ужуражыышкын. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 23.30 А. Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 23.55—00.20 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Телефильм. 8.35; 9.45 Хөгжүм. 4 класс. Орус улустуң хөгжүм херекселдери. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Черниң бойдузунуң янзы-бүрү хевирлин. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Мергежилги — истекчи». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 Булактар. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 1-ги сериязы. 15.15 «Ол хөгжүм эвес болза». 15.45 «Автопортрет». Лилия Амарфий. 16.40 «Ырнымы дүне бодалдар». Кыдат классиктиг шулук чогаалындан. 17.00 Концерт. 17.20 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Дилээшкин» уруглар клувунуң концерти. 18.20 «Мээн суурум — мээн салым-чолум». Таңды районда Каак деп кадгынган суур дугайында. 18.55 Уруглларга фильм. 19.05 «Азия төвү». Информас - публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Воронежтиң каттышкан авиаотрядының дугайында. 20.50 «Вертикаль». Телефильм. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 00.45—01.35 «Танцы, танцы, танцы...».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 «Хек-даван». Уруглардың уран чүүл коллективтериниң концерти. 18.30 «Ye». 19.00 Мультфильмнер. 19.10 Парламентарийлер Останкинода. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

СЕНТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Экии, хөгжүм». 9.25 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 11.25 «Аян чорукчулар клуву». 12.30 «Ye». 13.10—13.35 А. Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 15.45 Хөгжүм эртинези. Р. Шуман. Концерт. 16.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 16.45 Калмык АССР-ниң Күрүнениң «Тюльпан» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Ye». 19.00 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Парлалга клуву». Чапсарда (22.30)—Коллаж. 23.35—00.00. Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Адам биле Марыля» Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Алгоритмнер кадар робот. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. Н. В. Гоголь. «Тарас Бульба». 11.05 Библиофика. 12.05 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Концерт. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 2-ги сериязы. 15.15 «Театрдан ийи базым черде». Телефильм. 15.45 «Дилеп чорупдувус». «Канчаар дыштанып турар бис» деп бөлүктен. 16.15 «Сергей Есениниң төрээн черниң ырлары». 17.00 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 18.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Барымдаалыг фильм. 17.50 «Чүгле херээженнерге эвес». 18.20 «Саян эдектериде кежээ». Литературжу-хөгжүмнүг программа. 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Телешоу «50 х 50». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.45 «Мергежили — истекчи». 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Виолончельге ойнаар кижинин амыдыралындан». 18.30 «Ye». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.05 «Ажыл чоктар...». Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

СЕНТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Феяның ошкаашкыны». Фильм-балет. 9.40 «Кижи болгаш хоойлу». 10.35 Бурят АССР-ниң «Байкал» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 П. Бомарше — «Хайныышкынныг хүн, азы Фигаронуң кадайланганы». Фильм-пин. 16.00 Концерт. 16.35 Уруглларга фильм. «Шок биле Шер». 17.40 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» деп кинофестиваль. «Ниити ырыда ырлажып турарлар». Телефильм. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харта чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Шулук чогаалының минуталары. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Браво, Паворотти!». 22.30 Кинопанорама. 00.00—00.25 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 «И. С. Тургенев. Калбак чогаал хевиринде бижиттинген шулуктер». 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бистиң планетавыс—Чер. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Бойдуста, техникада чылыг дамчыдылгазы. 11.05 Библиофика. 12.05 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.15 Барымдаалыг фильм. 13.40 Ритмиг гимнастика. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 3-кү сериязы. 15.15 Фильм-концерт. 16.00 «Алдын даарашкы». Телефильм. 16.10 «Иркутскиниң чурумалдары». 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 Бүгүроссия конкурузунуң лауреады С. Лукин ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.00 ТТВ—реклама. 18.05 «Овур-хевир». Видеоканал. «Найыралдың ыяжы» байырлалда. Тыва шажыныың дазылдары. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 А. Барыкиниң база «Карнавал» болуктун концерти. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 00.15—01.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Классиктиг танцы». Концерт. 18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 «Улус өөредилгези болгаш улусчу чогаадылга». Барымдаалыг фильм. 19.25 Концерт. (Великобритания). 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 Делегей улустарының чогаадылгазы. 9.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.55 «Кинопанорама». 11.25 «Браво, Паваротти!». 12.30—13.10 «Ye». 15.35 «Телевидение — уругларга». Уруглар телепрограммаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалының түңнелдери. 16.35 «Манчжурия». Телеочерк. 17.30 А. Дишшевтиң концерти. 18.30 «Ye». 19.00 «Бир эвес силерниң харыцар...» 19.45 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 15-ки сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң дыңнадыышдан. 21.45 «Ол болган... болган...». 22.15 «Кижилер делгерезин». «Көрүүшкүн» дамчыдылгага капсырылга. 23.15 Медээлер. 23.30—23.50 «Иелээ». Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Тоогу. 5 класс. Москва — Орус курунениң найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Литература. 6 класс. Басня дугайында. 11.00 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.10 «Мергежили—истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.00 Телефильм. 14.20 «Ужуп үнериң соңгаарлаткан». Уран-чечен фильм. 15.35 «Чалгыглар кырлап маңнаар кыс дугайында». Телефильм. 15.55 Фильм-концерт. 16.25 «Браво, Бравушки!». 17.00 «Москва—Сиэтл». Хөгжүмнүг чурумал. 17.25 И. Грабарьның мастерсказында.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Бодалдар белдири». 18.40 Медээлер. 18.45 «Тыва телевидение чалап тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Бүгүдеге спорт». 20.35 «Даштан кылган кружева». Телефильм. 20.45 Коллаж. 20.55 К.-А. Кулька ойнаар. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 00.50—02.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Арарат».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Москваның уругларының танцы коллективтериниң конкурузу. 18.30 «Ye». 19.00 «Улуг Петр». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

СЕНТЯБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. Уруг ийги харже кирипкен. 9.00 Мультфильмнер. 9.30 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.00 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг» 11.00 «Машина тударында депшилгелиг технологтуг аргалар». 11.10 «Камгалал биский». 11.40 «Бурда моден» сүмелеп тур...». 12.10 Философия эртемниериниң доктору Д. А. Волкогонов-биле ужуражыышкын. 13.50 Өгбүле экраны. Киноопрограмма. 15.00 Кышкы үеже шилчиири. 15.10 «Кым кымыл». «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. 16.25 В.-А. Моцарт. Концерт. 16.50 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 17.00 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 22.40—00.25 «Дүн ортузунга чедир болгаш соңсоонда».

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 9.05 Орус чугаа. 9.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Аваның соңгаларындан». 10.05 «ТВ ТУ дугайында». 11.00 «Пи» демдек адаабиле. 14.15 «Бир эвес силерниң харыцар...» 15.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00—20.15)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 22.15 Кино курлавыры. 22.30 «Ye». 23.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 00.30—01.35 «Карусель». Уран-чечен телефильм. «Полицияның телефону 110» деп бөлүктен. (ГДР).

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Адачурткына бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Политиктиг чугаалар. 13.45 Бейсбол, жирафтар, орус кантри база өске-даа чүүлдер. 14.45 «Тоолдар болгаш ужуралдар оранында». «Гуливернин аян-чоруу». (АКШ). 15.45 «Көдээден дамчыдылга». 17.00 Мультфильм. 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Ырыы-90». 19.50 «Филипп Траум». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Ye». 21.30 «Филипп Траум». 2-ги сериязы. 22.35 Бодүүн болгаш мөнге чүүлдер дугайында. 22.50 23.10 «П. И. Чайковскийниң 100 романстары».

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 9.00 «Аян-чорукчулар клуву». 10.00 «Совет Россия». Видеоканал. 10.35 Б. Туманян ырлаар. 13.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 14.15 «Киносерпантин». 15.45 «Планета». Делегей программазы. 16.45 «Киносерпантин». 20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.35 «Экранда 01 албан чери». 21.00 «Ye». 21.30 Барымдаалыг фильм. 22.00—23.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Торможение в небесах» 9.00, 10.50, 15.20, 19.50 (узаткан) шактарда. «Экипаж» (2 сериялыг) 12.40, 17.10 шактарда.

Видеозал: «Конан— разрушитель» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» № 133 9.00. «На златом крыльце сидели» 10.20, «Красные дьяволята» 11.50, 1.30, 18.10, «Под небом голубым» (16 харга чедир) 15.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девочка и крокодил» 12.00. «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, (кинопанорама) 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «ЭСД» (Польша) 10.00, «Милые бестии» 12.00, 14.00, 15.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Воля Вселенной» 14.00, «Уикэнд за миллион» 10.00, 18.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 24-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Петух не запоет» (ЧСФР) 9.00, 10.50, 12.40, 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о мальчише-кибальчише» 9.00, 12.10, «Белый флюгер» 10.40, 14.00, «Торможение в небесах» 15.40, 17.20, 19.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «ЭСД» 10.00, «Милые бестии» 12.00, 14.00, 15.50, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Милые бестии» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакториун оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет турлузуг — 3-34 98 3-41-23. ◆ улетүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроулетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа кидизи — 3-39-03; 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн бар-гаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ямазы
Тиражы 28000 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң галачы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 496.